

Urbanizam i arhitektura Pula od 13. do 17. st.: od grada -komune do grada duhova

Bortoletto, Mauro

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:500004>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet u Rijeci

Studijska grupa: Povijest i Povijest umjetnosti

Student: Mauro Bortoletto

URBANIZAM I ARHITEKTURA PULE OD XIII. DO XVII. STOLJEĆA:

OD GRADA - KOMUNE DO GRADA DUHOVA

Mentor: dr. sc. Marijan Bradanović

Rijeka, 21. rujna 2017.

Sažetak

Ovaj rad obrađuje urbanističke mijene i arhitekturu grada Pule u razdoblju srednjovjekovne pulske komune i u prvim stoljećima mletačke vlasti, preciznije od 13. do ranog 17. stoljeća. Analiziraju se najznačajnije građevine fortifikacijske, komunalne, stambene i sakralne arhitekture. Na taj se način rekonstruira urbanistička slika grada. Od gradskih se fortifikacija obrađuju zidine i srednjovjekovni kaštel. Analiziraju se reprezentativni komunalni i sakralni objekti. Isto tako posvećuje se dovoljna pažnja stambenoj arhitekturi iz navedenog razdoblja i time se stvara cjelovita slika grada iz kasnog srednjeg vijeka i ranog novog vijeka.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Povijesni kontekst	3
2.1. Komunalno razdoblje	5
2.2. Razdoblje kapetanata	6
2.3. Mletačko razdoblje	8
3. Urbanizam grada Pule	11
3.1. Antička osnova grada	11
3.2. Grad u srednjem i ranom novom vijeku	14
3.3. Utjecaj austrijskog razdoblja na ranije urbanističke strukture	23
4. Fortifikacijska arhitektura	26
4.1. Gradske zidine	26
4.2. Gradski kaštel	33
4.3. Mletačka utvrda iz 17. Stoljeća	38
5. Komunalna arhitektura	41
5.1. Nova Komunalna palača	42
5.2. Novovjekovno razdoblje Komunalne palače	47
6. Stambena arhitektura	51
6.1. Gotičke kuće	51
6.2. Renesansne kuće	57
7. Sakralna arhitektura	63
7.1. Crkva i samostan sv. Franje	63
7.2. Crkva Gospe od Milosrđa	68
7.3. Crkva sv. Teodora	70
7.4. Katedrala	72
8. Zaključak	74
9. Popis literature	76
10. Popis priloga	78

1. Uvod

U ovom se radu nastoji istražiti i sustavno obraditi arhitekturu i urbanizam grada Pule u kasnom srednjem vijeku i ranom novom vijeku. Predmet su istraživanja razvoj grada i arhitektonske realizacije razdoblja između 13. i ranog 17. stoljeća. Takva se analiza podudara s razdobljem gotike i renesanse, tj. njihovom pojavom i trajanjem u južnoistarskom gradu dugog i neprekinutog kontinuiteta urbanog razvoja.

Naslov i vremenski okvir rada oslanjaju se na uobičajenu periodizaciju povijesti grada Pule. Komunalno razdoblje podrazumijeva period razvijenog srednjeg vijeka u kojemu se Pula nalazi pod Svetim rimskim carstvom i poput ostalih gradova regije, od područja sjeverne Italije preko istočne obale Jadrana nastoji se emancipirati od feudalne vlasti. U političkim previranjima koja su uslijedila grad postupno prelazi pod upravu Mletačke Republike, tijekom koje doživljava procvat a zatim i postupno propadanje. Venecijanski providur za Istru iz kraja 16. stoljeća Marin Malipiero opisao je Pulu kao napušteni i razrušeni grad i upozorio mletački Senat na žalosno stanje u gradu koji se činio mrtvim.¹

Poglavlja unutar rada zasnovana su prema vrstama arhitekture i nastoje obraditi najznačajnije primjere za navedeno razdoblje. Prvo poglavlje je povijesne prirode i nastoji opisati povijesne okolnosti u kojima se grad nalazio. Slojevita povijest grada iz toga razdoblja dijeli se na period komunalnog pokreta, period kapetanata jedne snažne obitelji te venecijansko razdoblje koje će se protezati do pada same Republike.

U drugom poglavlju opisuje se i razrađuje gradska jezgra. Radi se o poglavlju koje uvodi svojim sadržajem elemente koji će biti obrađeni u narednim poglavljima. Drugo se poglavlje dotiče urbanizma i zatečenog stanja, tj. nastavka antičke urbane sheme koja doživljava manje promjene od 6. stoljeća na dalje. Prethodnu kvalitetnu sustavnu obradu pulskoga urbanizma dugujemo Attiliu Krizmaniću mada se u svojim objavama više bavio intervencijama u doba austrijskog razdoblja.

Slijedeće poglavlje dotiče se gradskih fortifikacija. Perimetar gradskih ucrtan u razdoblju antike, ali su zato same zidine pretrpjele rušenja i ponovne izgradnje i nadogradnje. Nastoji se odgonetnuti izgled gradskog srednjovjekovnog kaštela te pratiti njegov razvoj i konačno rušenje u 17. stoljeću kada se gradi moderna utvrda bastionskog sustava. Posebno se

¹ Providur (tal. *provveditore*: nadzornik, upravitelj) je vrhovni zapovjednik u Istri iz mletačkoga razdoblja. Dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2247>, [pristupljeno 15. 07. 2017.]

pažnja posvetila poznatoj nam posljednjoj fazi utvrde iz 17. stoljeća stoga jer je ta građevina dovoljno poznata i istražena, dok o utvrđenoj feudalnoj rezidenciji koja je prethodila modernom bastionu ima malo saznanja. Također je malo pisanih izvora o samim zidinama ali vedute iz razdoblja kraja 18. i početka 19. stoljeća predstavljaju kvalitetan izvor za njihovo proučavanje.

Poglavlje koje opisuje komunalnu arhitekturu posebice je usredotočeno na gradsku vijećnicu. Komunalna palača je doživjela mnogo preinaka i nadogradnji i predstavlja zanimljiv aspekt središnje moći. Iscrpno djelo koje prati razvoj gradske vijećnice od antičkoga razdoblja sve do suvremenog doba objavio je Attilio Krizmanić.

Slijedeće je poglavlje posvećeno stambenoj arhitekturi koja je opstala tek u nekoliko fragmentiranih primjera. Stambena se gradnja nastoji povezati s drugim središtima na Jadranu. Opisuju se primjeri kuća iz 14. i 15. stoljeća, koje se izvedbom i oblikovanjem razlikuju od onih iz 16. stoljeća. Stambenoj se arhitekturi Istre dosad posvećivalo vrlo malo pažnje.

Zadnje je poglavlje posvećeno sakralnoj arhitekturi. Ona svjedoči o važnosti grada Pule kao upravnoga i biskupskoga središta u kojem se ipak ambicioznije gradilo, usprkos stagnaciji grada. Mnoge su crkve stradale u doba austrijske uprave no djelimična rekonstrukcija stanja moguća je zahvaljujući grafičkim izvorima i dosad provedenim arheološkim istraživanjima.

Rad se dotiče razdoblja od kojeg je sačuvano vrlo malo materijalnih svjedočanstava u odnosu na ona koja su postojala još krajem 19. stoljeća. Nedovoljna količina relevantnih izvora čini pretragu i rekonstrukciju slike grada u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka vrlo teškom. Kako zbog manjka izvora tako i zbog većeg interesa za antičko razdoblje te arhitekturu 19. i 20. st., područje koje obuhvaća ovaj rad općenito je bilo izrazito malo zastupljeno u literaturi. Pogotovo se to odnosi na objave s područja umjetnosti što je ujedno bila glavna poteškoća na koju sam naišao tijekom ovoga istraživanja.

2. Povijesni kontekst

Pula je kroz svoju povijest od pada Rimskoga carstva pa sve do razdoblja mletačke uprave prolazila kroz zanimljive političke i društvene promjene koje su oblikovale život grada i njegovo urbano tkivo. Grad je bio vezan uz tekovine istarskog poluotoka i okolnih moćnijih država, ali je isto tako nastojao održavati vlastitu autonomiju koja je, ovisno o okolnostima, slabila i jačala.

Nakon raspada Rimskoga carstva uslijedila je vladavina Ostrogota koja nije donijela dubinske promjene u društvu i politici. Povratak pod Bizant učvršćuje već prisutne načine upravljanja. Gradske općine u tom razdoblju dobivaju na važnosti te zadržavaju visoki stupanj samouprave. Unutar gradova postojala je jasna odvojenost između civilne i vojne uprave i time je društveni sloj koji je upravljao gradom potjecao iz srednjega staleža dok su veleposjednici bili isključeni iz gradske uprave.² Takvo stanje je postojalo sve do krize iz 6. stoljeća kada dolazi do stapanja civilne i vojne vlasti, a time i do promjene u lokalnom ustroju: mjesne dužnosnike sada biraju veleposjednici i tako se najviši društveni slojevi uključuju u politički život gradova.³ Neovisno o promjenama u državnom lokalnom ustroju u Bizantskom se carstvu municipalne vrijednosti održavaju kroz različite oblike uprave sve do trenutka kada Istra prelazi pod vlast Franačkog carstva. Do tad, na čelu Istre stajao je vojni zapovjednik tj. *magister militum*.

Od druge polovice 8. stoljeća kada poluotok pada pod franačku vlast postupno se uvodi feudalni sustav. Gradovi koji su donedavno upravljali svojim posjedima sada su bili lišeni onih sloboda i privilegija koje su bile garantirane u prošloj državi. Gradovi su sada bili podvrgnuti pokrajinskoj vlasti vojvode.⁴ Osim toga gradska jurisdikcija nad okolnim područjima prelazi u ruke vojvode, kao i vlast nad slobodnim ljudima. Osim izgubljenih prava, nametnuta su brojna podavanja i druge obveze koje u bizantsko doba nisu postojale, poput opskrbe hranom za vojnike, obavljanje poljoprivrednih radova za nove gospodare itd.⁵

2 Maurizio Levak, *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave*, (Zagreb:Leykam international d.o.o., 2007), 79.

3 Isto, 79.

4 Isto, 83.

5 Isto.

Zahvaljujući dokumentu o Rižanskom placitu održanom na samom početku 9. stoljeća saznajemo više o tranziciji Istre iz bizantskog u feudalno uređenje. Na toj skupštini stanovništvo Istre sa svojim zastupnicima protivi se novim nametima te vojvoda pristaje na kompromis putem kojeg gradovima vraća upravnu moć koja je bila djelotvorna samo unutar gradskih zidina. Veliki zemljišni posjedi izvan grada sada pripadaju feudalnim gospodarima dok sami gradovi održavaju dio lokalne samouprave koju su uspjeli zadržati iz prijašnjih razdoblja.⁶

U razvijenom srednjem vijeku od slavne bizantske prošlosti u kojoj su gradovi imali veću moć možda ostaje tek spomen i sjećanje, jer u Istri, kao i u ostalim okolnim područjima sazrijeva feudalni sustav. Ipak, kasnoantička ostavština bila je evidentna u tome što unatoč novom društvenom uređenju, pojedini istarski gradovi poput Pule, Poreča i Kopra koji su nekad imali značajnu ulogu u pokrajinskoj vlasti, zadržavaju manju ulogu u privredi i politici poluotoka. Kasnije će ti gradovi jačati i počet će se isticati kao komune u skladu s komunalnim pokretom na susjednoj obali Jadrana.

U razvijenom srednjem vijeku na području Istre dolazi do srušenja feudalnih vlasti koje nastoje održati svoju kontrolu, autonomnih težnji gradova i sve većeg utjecaja Mletačke Republike.

Istra je u to doba bila sastavni dio većih markgrofovija (veronske, akvilejske, furlanske), no u periodu vlasti njemačkih dinastija Svetoga Rimskog Carstva odcjepljuje se u zasebnu markgrofoviju, direktno pod kontrolom cara.⁷

Starija historiografija dijeli razdoblje razvijenog srednjega vijeka Istre u sklopu Svetog Rimskog Carstva u nekoliko etapa: razdoblje izbornih knezova koje traje do 1177. godine, razdoblje nasljednih knezova koje traje do 1230. godine te razdoblje Akvilejske patrijaršije koje traje do sredine 14. stoljeća.⁸ Za Pulu smjene vlasti odgovaraju priloženoj periodizaciji s time da se definitivno odmak od Akvilejske patrijaršije događa 1331. godine kada grad pada pod vlast Mletačke Republike.⁹

⁶ Levak, *Slaveni vojvode Ivana*, 86.

⁷ Bernardo Benussi, *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. Godine* (Pula: Zavičajna naklada 'Žakan Juri', 2002.), 122.

⁸ Pietro Kandler, *Cenni al forestiero che visita Pola* (Trst: Tipografia del Loyd austriaco, 1845.), 13.

⁹ Kandler, *Cenni al forestiero*, 26.

Pula je kao nekadašnji kasnoantički grad kroz zadnja stoljeća srednjega vijeka balansirala između feudalne i lokalne autonomne vlasti. Takav je oblik uprave poznat kao komunalno uređenje, a sličan proces proživljavaju i gradovi sjeverne Italije. Težnja samog grada za samostalnošću označavala je želju za rasplitanjem feudalne mreže povlastica, jurisdikcije i poreza. Tom logikom moguće je podijeliti povijest grada ovog razdoblja u tri dijela: komunalno razdoblje, razdoblje kapetanata te razdoblje mletačke vladavine.¹⁰

2.1. Komunalno razdoblje

Komunalno razdoblje Pule najbolje je okarakterizirati konfliktom između istarskih gradova protiv feudalnog vlasnika Istre, uz konstantnu prijetnju sve moćnije Mletačke republike koja je vršila pritisak na to područje. U ovom razdoblju vidimo grad kako se nastoji emancipirati u obliku komune u tijesnom nadmetanju između spomenutih snažnijih suparnika, koji su već počeli polagati temelje za vlastitu prevlast u njemu.

Pojam komune označava fenomen udruživanja cehova unutar grada i aristokracije unutar jedne zajednice koja je nastojala oponašati upravne običaje rimskoga carstva. Takav proces nastaje u Italiji u 11. stoljeću i to u sjevernom djelu Apeninskog poluotoka koji je bio sastavni dio Svetoga rimskoga carstva. Komunalni je pokret nastojao emancipirati gradove i novu građansku klasu obrtnika i trgovaca otimajući carska prava nad gradom i okolicom. Takva zajednica (*commune*) bila je vezana za općinu (*municipium*) te stavljala je na čelu svog ustroja magistrature koji su se nazivali konzulima.¹¹ Kako bi se izbjegla sve učestalija prepucavanja i prepirke unutar gradova-komuna na čelo grada postavljaju se nepristrani magistrati nazvani *podestati*.¹²

U Istri se komunalni pokret pojavljuje nešto kasnije, u 12. stoljeću, ne samo kao reakcija na slabljenje centralne moći cara i pokrajinske vlasti feudalaca nego i kao pokušaj suzbijanja mletačkih apetita nad istarskom zapadnom obalom. S obzirom da su gradovi na toj obali označavali važne punktove za trgovinu i prijevoz putnika do Levanta, Venecija je nastojala polako osigurati svoj monopol nad trgovinom i uslužnom djelatnošću u sjevernom

¹⁰ Dok se Pula u komunalnom razdoblju i razdoblju kapetanata i dalje nalazi formalno pod Svetim Rimskim Carstvom, Mletačko razdoblje označava prekretnicu u povijesti grada i Istre. Vidi: Bernardo Benussi, *Povijest Pule*; vidi isto: *Istria nel tempo*, ur. Marino Budicin.

¹¹ 'Komunalni pokret' u *Povijest 6* ur. Enrico Cravetto, Ivo Goldstein (Piotello: de Agostini, 2007.), 440.

¹² Isto, 444.

Jadranu.¹³ Gradovi koji se ističu po svojoj važnosti na poluotoku bili su Pula, Kopar i Poreč praćeni uz ostale gradove u njihovoj okolici.

Gradovi su se obratili za pomoć Veneciji u prijašnjim stoljećima kako bi zaštitili svoju flotu nad morem i time je Venecija polako počela nagrizzati autonomiju istarskih centara. Sukob s mletačkom republikom eskalira 1145. godine kada Kopar i Izola potpisuju *vinculo fidelitatis*¹⁴, odnosno prisegu vjernosti Veneciji koja si tako osigura moć nad trgovinom i privilegije u tim gradovima. Pula pruža otpor Mlečanima, ali bezuspješno i kasnije iste godine priseže vjernost republici. Takav će događaj još više pojačati pokret za autonomijom u navedenim gradovima i krajem 12. stoljeća pojavit će se prve prave komune. Među prvim komunama su bile Pula i Trst, a zatim ih slijede ostali gradovi.¹⁵

U 13. stoljeću prijetnju ne predstavlja više samo Venecija nego i novoosnovana pokrajinska vlast Akvilejske patrijaršije 1209. godine koja sa svojim feudalnim gospodarima nastoji čvrsto i temeljito obnoviti prava i vlasništvo nad svim gradovima u Istri.¹⁶ Pula se tako nalazi stisnuta između dva ozbiljna suparnika. Grad će pokušat održavati političku kontrolu sklapajući saveze čas s jednom i čas s drugom državom. U tom će se razdoblju unutar grada razviti i ustroj Maloga Vijeća time čineći komunu potpunijom.¹⁷ Osim stiska patrijarha nad Pulom, za grad je bio iznimno štetan sukob s Venecijom iz 1242. godine kada su mletačke snage zbog političkog spora odlučile kazniti grad. Grad se pokušao oduprijeti opsadi ali na koncu je Pula bila prisiljena potpisati „sramotan“ mir na Rialtu 1243. godine.

Izuzevši političke krize i poteškoće, grad se u razdoblju 13. stoljeća širio van vlastitih zidina i polako grabio posjede u periferiji, onako kako su to činili i gradovi susjedne sjeverne Italije. Grad je uspio dobiti kontrolu nad Barbanom već samim koncem 12. stoljeća, dok u idućem stoljeću kontrolira djelomično ili u potpunosti Svetvinčenat, Bale i Dvigrad.¹⁸

13 Giovanni de Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio evo* (Trieste: Casa editrice LINT, 1974). 69.

14 U ovom slučaju nije još riječ o pripajanju gradova Mlečanima nego o prisezi u kojoj gradovi Jadrana obećavaju kako će potražiti vojnu pomoć isključivo od Venecije. Gradovi su naravno iskazivali svoju zahvalnost zbog vojne zaštite u godišnjim darovima koji su se obično radili u pošiljkama ulja, vina ili drugih sirovina. Vidi: Giovanni de Vergottini, *Lineamenti storici*.

15 De Vergottini, *Lineamenti storici*, 70.

16 Isto, 77.

17 Isto, 84.

18 Isto, 118.

2.2. Razdoblje kapetanata

Kroz 13. stoljeće u gradu jača jedna bogata obitelj koja će početkom 14. stoljeća zgrabiti vrhovnu vlast. Radilo se o obitelji Sergijevaca koja se nakon dobivanja utvrde na gradskoj uzvisini u feud počinje nazivati i Castropola, odnosno de Castro Polae. Ta je obitelj bila u dobrim odnosima s akvilejskim patrijarhom te nastojala je dobivati privilegije unutar puljštine služeći gibelinskom patrijarhu i Carstvu.

Obitelj je imala dva predstavnika koja polako puštaju korijene u politički život grada te naosljetku 1319. godine uzimaju vlast nad komunom. To su bili Sergio i Nascinguerra Castropola. Dvojica su vlastodršca usvojila titulu *capitanei generales et perpetuales civitatis Pole et districtus*.¹⁹ Zbog takve titule historiografija naziva razdoblje od 1319. godine do 1331. godine razdobljem kapetanata.

Njihova je vladavina imala dvojaku važnost za grad. U razdoblju kapetanata Pula se osnažuje i širi se dalje u periferiji. Vlastodršci su imali apsolutnu moć nad gradom, kontrolirajući gradski kaštel i gradsku vijećnicu, simboli feudalne i komunalne moći. Castropole su se u kratkom razdoblju pokazali prijetnjom mletačkim ekspanzionističkim planovima i dobrima u uravnoteživanju imperijalne moći te lokalne autonomije puljštine. Ipak sve je to dolazilo nauštrb samim građanima Pule koji su trpjeli vlast Castropola i oslovljavali ju tiranijom. Venecija je u tom periodu bila spriječena i lišena onih beneficija i ustupaka koje je inače imala unutar grada, što je vrlo brzo stvorilo tenzije između dviju strana ali i između dviju frakcija unutar grada.

Dio stanovništva je podržavalo geste Castropola i ekspanziju komune pod jednom jedinom obitelji, dok drugi je dio je vadio za već tradicionalnim komunalnim uređenjem i vidio u Veneciji vrstu osloboditelja.

Nezadovoljstvo građana se povećavalo iz godine u godinu nakon što se vladavina Sergia i Nascinguerre pokazala tiranskom. Osim lišenja svih sloboda, obitelj Castropola je bila usredotočena uglavnom na ekonomsku dobit i teritorijalnu ekspanziju kroz mnoštvo kobnih i iscrpljujućih ratnih sukoba u regiji.²⁰ Dodavši uz sve to sankcije koje je Mletačka

19 Camillo de Franceschi 'Il Comune polese e la Signoria dei Castropola' u *Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* (Poreč: Tipografia Gaetano Coana, 1903.), 151.

20 Isto, 175.

republika uvela nad puljštinom, možemo zaključiti kako je blagostanje u gradu polako opadalo kroz prvu polovicu 14. stoljeća.

Stanje je eskaliralo 1331. godine. Na Veliki petak, tijekom procesije u gradu koju su predvodili Castropole, građani Pule organizirali su pobunu i stali likvidirati sve članove omražene obitelji. Mnogo je članova poginulo u ustanku, dok je nekolicina uspjela pobjeći.²¹

Godina 1331. prekretnica je u pulskoj povijesti zato što označava prekid pretpostavljene tiranije obitelji Castropola te definitivni početak potpune mletačke vlasti nad gradom i okolicom. Nekoliko mjeseci nakon ustanka na Veliki petak grad je priznao odanost Veneciji i time se pripojio Republici.²² Mlečani su tako osigurali prevlast nad obalom poluotoka i ispunili svoje stoljetne pretenzije nad Istrom.

2.3. Mletačko razdoblje

Rani period mletačke vladavine označava svojevrsan procvat za grad i okolicu. Već učvršćeni ekonomski odnosi i povlastice između Pule i Venecije sada postaju norma i period mira pokrenuo je razdoblje prosperiteta. Takvo razdoblje traje sve do sredine 16. stoljeća kada se kriza mletačke Republike odražava na njene posjede na kontinentu.²³ Već na samom početku mletačke vladavine Pulu je mučilo mnoštvo problema, od opustošenosti grada zbog nedavnih sukoba, krijumčarenja, oholog ponašanja pojedinih biskupa te konačno opasnosti odcjepljivanja okolnih područja od gradske nadležnosti, kao što je to bio slučaj s Vodnjanom.²⁴

U Puli pod mletačkom upravom dolazi do izmjene upravnih službi i nekadašnja funkcija podestata odlazi u zaborav. Mletačka Republika stavlja na čelo grada jednog aristokrata koji zauzima stolac kneza (*conte*). Venecija je sada bila jedina koja je imala pravo postavljanja svojih aristokrata na čelo grada u obličju kneza dok su drugim plemićima bile prepuštene ostale, niže funkcije.²⁵ Društvo se sada raslojava na plemstvo i puk, odnosno

21 Isto, 184.

22 De Franceschi, 'Il Comune polese', 189.

23 Miroslav Bertoša, *Istarsko vrijeme prošlo* (Pula: Glas Istre – Čakavski sabor, 1978.), 101.

24 Benussi, *Povijest Pule*, 256.

25 Isto, 252.

maiores i *minores*.²⁶ S obzirom da je Venecija bila aristokratska republika, samo su aristokrati imali pravo odlučivati, i komunalna moć koja je bila u rukama mnoštva sada se svodi na uži krug plemića koji su u manjem broju odlučivali o sudbini grada. Još je od komunalnog razdoblja postojalo Veliko vijeće koje sada postaje Plemićko vijeće. Uz Plemićko vijeće postojalo je Vijeće mudrih koje odgovara učestalijem nazivu Malog vijeća u ostalim gradovima uzduž Jadrana. Zadnje vijeće je bilo Tajno vijeće. Ta tri politička organa koja su postojala prije 1331. godine opstaju i u ovom razdoblju.²⁷ Ono što je zanimljivo primijetiti je moć sudaca koja nije bila savjetodavna kao u ostalim gradovima Republike već i izvršna, što se nadovezuje na municipalnu tradiciju grada.²⁸

Pula je u drugoj polovici 15. stoljeća nadalje pod mletačkom vladavinom doživjela mnoge nevolje i izgubila svoju nekoć vitalnu funkciju luke i urbanog središta na jugu poluotoka. U skladu s krizom Mletačke republike nakon premještanja glavnih trgovačkih putanja s Sredozemlja na Atlantik, tako i Istra i Pula ulaze u krizu koja nije bila samo gospodarskog karaktera. Dok u 15. i 16. stoljeću grad polako tone u stagnaciju, njegovo postojanje u 17. stoljeću je svedeno na puko preživljavanje.

Istra je bila nakon kratkog razdoblja prosperiteta oslabljena provalama turskih akindžija koji su prodirali pretežito u sjevernim dijelovima poluotoka sve do kraja prvog desetljeća 16. stoljeća.²⁹ Ono što je devastiralo Istru i time Pulu bila su dva rata u razmaku od sto godina. Prvi je bio rat između Venecije i Cambrajske lige koji nakon silnih razaranja, uništavanja ljetine te zatiranja stoke na poluotoku završava 1523. godine i pušta teške i dugotrajne posljedice u Istri.³⁰ Drugi veliki antagonizam između Habsburgovaca i Mletaka očitovao se u Uskočkome ratu koji završava 1618. godine te predstavlja jedan od najtragičnijih epizoda istarske povijesti i pušta poluotok u krajnosti opustošenim.³¹

Osim navedenih ratova ovdje ubrajamo malariju i epidemiju kuge. Kao posljedica zapuštanja usjeva, opadanja broja žiteljstva i ratova istarsko tlo postaje plodno za bolesti,

26 Isto, 293.

27 Isto, 294.

28 Benussi, *Povijest Pule*, 304.

29 Miroslav Bertoša, *Istra: Doba Venecije (XVI-XVIII stoljeće)* (Pula: Zavičajna naklada 'Žakan Juri', 1995.), 50.

30 Isto.

31 Isto, 54.

među kojima se najviše ističe malarija koja je bila ukorijenjena dugo vremena na poluotoku.³² Epidemije kuge s druge strane se očituju u najžešćoj mjeri u prvoj polovici 16. stoljeća dok posljednja epidemija je zabilježena dosad 1631. godine.³³

Ratovi, bolesti te drastično demografsko opadanje utječu svakako na Istru, među kojima Pula nosi jedno od najtežih posljedica. Moguće je zaključiti kako takvi procesi su zaustavili razvoj grada i svaku veću djelatnost unutar njega, izuzevši slavno podizanje utvrde 1630. godine na usponu u srcu gradske jezgre. Projektant utvrde, francuz Antoine de Ville izvijestio je u svojim zapisima kako se „zrak u gradu, zatvoren u smradne zakutke, lako kvari čim ga vjetrovi i propuh ne razgibavaju i obnavljaju, te zbog svoje tančine prodire u najdublju nutrinu tijela, od čega krv gnjije a mozak se kvari“.³⁴ Takva izjava može uvelike dočarati stanje u Puli u 17. stoljeću, gradu koji je bio napučen tek kojom stotinom ljudi i velikom moralnom apatijom među njima.

32 Isto.

33 Isto, 53.

34 Bertoša, *Istra: doba Venecije*, 438.

3. Urbanizam grada Pule

Povijesna jezgra grada Pule sadrži vrlo specifičnu urbanističku potku koja dobiva svoj prepoznatljiv oblik u 1. stoljeću n.e. da bi kroz naredna stoljeća zadržala takav koncept uz manja odstupanja. Gradska jezgra se u kasnoantičkom razdoblju pretvara u kompaktno područje koje u srednjem vijeku poprima oblik relativno gusto naseljenog središta, dijelom mijenjajući antičku urbanističku podlogu. Dok se u novom vijeku mnogi gradovi šire izvan svojih zidina i dobivaju nove trgove, Pula zbog političkih, ekonomskih i demografskih razloga ostaje učahurena unutar svog zidnog plašta. Tek nakon austrijske intervencije sredinom 19. stoljeća, lice grada se radikalno izmijenilo i poprimilo oblik koji je i danas vidljiv.

U sljedećem poglavlju ukratko će se analizirati antička urbanistička podloga grada. To je nužno jer ona je poslužila kao temelj srednjovjekovne i kasnije urbanizacije, kao što je to slučaj kod gotovo svih gradova s neprekinutim kontinuitetom iz razdoblja antike. Središnji dio urbanističke rasprave odnosi se na razdoblje razvijenog srednjeg vijeka i ranijeg razdoblja ranog novog vijeka. Uz to, ukratko će se opisati i intervencije u urbano tkivo iz doba austrijske uprave, zbog njihova utjecaja na zatečenu baštinu.

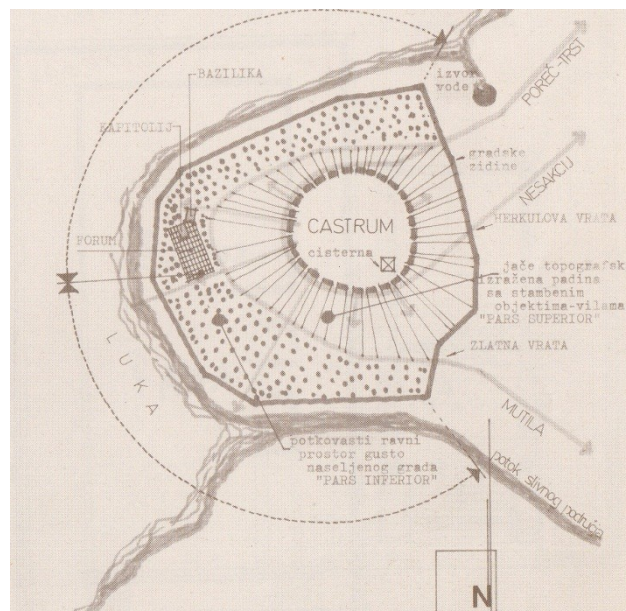
3.1. Antička osnova grada

Antička osnova grada naslanja se na onu prapovijesnog histarskog naselja. Histarska se gradina nalazila na uzvisini unutar grada na kojoj se danas nalazi novovjekovni kaštel, a njezin se opseg protezao oko tjemena brežuljka, prateći današnju Ulicu Castropola. Histarski je kašteljer bio povezan s Nezakcijem, drugom gradinom na suprotnoj obali i vjeruje se kako je imao važnu ulogu u čuvanju i održavanju histarske mornarice.³⁵ Zona ispod prapovijesne gradine sastojala se od površine koja je bila pogodna za obrađivanje zemlje. Obalni pojas oko brežuljka je bio nešto manji od onog u rimsko doba. Takva podjela postojat će i u razdoblju Rima dijeleći grad na *pars superior* i *pars inferior* o kojoj će također biti riječi u drugom poglavlju.³⁶ Padom Nezakcija u 177. g. pr. n.e. veći dio Istre ulazi u sastav rimske republike. Osnivanje pulske kolonije formalno se događa tek stoljeće nakon toga. Tako je 43. g. pr. n.e.

35 Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, (Zagreb: Golden Marketing, 2003), 36.

36 Romuald Zlatunić, 'Zaštitno arheološko istraživanje na području uspona Frana Glavinića i istraženost mreže rimskih ulica Pule', u *Histria Archaeologica*, br. 41 (2010), 156.

osnovana rimska agrarna kolonija naziva *Colonia Pietas Iulia Pola* ili *Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea*. Grad je proživio politička previranja nakon urote protiv Julije Cezara i definitivno doživljava svoje zlatno doba od 1. st. n.e.³⁷ Rimska planimetrija u osnivanju gradova ovdje se nije primijenila u doslovnom smislu nego se prilagodila kašteljskoj tradiciji. Poznato je kako su se Rimljani vodili ortogonalnim sustavom kako bi oblikovali tloct jednog naselja. Ulice koje su tekle u smjeru jug-sjever nazivale su se *cardo* dok one koje su tekle u smjeru istok-zapad nazivale su se *decumanus*. Dvije su bile ulice koje bi tekle kroz središte grada i dobivale su ime *cardo maximus* i *decumanus maximus*. Uobičajena, iako ne još oblikovana u pravilo je bila praksa stvaranja glavnog gradskog trga, *foruma*, u sjecištu ta dva glavna pravca.

Slika 1: antička kolonija Pola (prema A. Krizmaniću)

Zatečena pretpovijesna urbanistička osnova nalagala je da se u Puli rimska urbana planimetrija prilagodi prethodnom načinu oblikovanja naselja, ali i prirodnoj konfiguraciji terena. Tako se sadržava koncentrično nizanje ulica koje postupno obgrljuju tjeme grada, i radijalna ekspanzija poprečnih putova koji imaju izvorište iz najviše točke naselja. Tako se dobiva sustav ulica koji nalikuje na paukovu mrežu. U pulskom slučaju ulice koje su se radijalno spuštale od uzvisine imale su status karda, dok koncentrične ulice koje su pratile elevaciju terena od obale do gradine imale su status dekumana.³⁸ Takve oblikovne tendencije

³⁷ Robert Matijašić, *Pietas Iulia*, dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2085>

³⁸ Suić, *Antički grad*, 217.

češće nalazimo u Istri gdje obično upućuju na autohtoni aspekt planiranja naselja. Naselja ostalih regija na Jadranu podvrgnuta rimskoj upravi značajnije poprimaju izgled koji je bio u skladu s rimskom graditeljskom praksom osnivanja novih gradova.³⁹ U procesu osnivanja kolonije širi se i oblikuje ravno područje ispod gradske uzvisine. Ta zona je u prošlosti nalikovala na pješčani teren često poplavljen vodom nošenom iz slivnih kanala ili morem. Rimski kolonija nasipanjem se širi i dobiva stabilan zemljani pojas u kontrastu s uzvisinom. Nastaju tako *pars inferior* i *pars superior* koji će biti odijeljeni ne samo po konfiguraciji terena nego i po funkciji, o čemu će više biti govora u poglavlju o fortifikacijama. U toj *pars inferior* nastaju reprezentativna antička zdanja. Gledamo li grad kao cjelinu, vidjet ćemo kako se radi o području omeđenom zidinama. Taj poligon bio je okružen vodom s triju strana: morem sa sjeverne i zapadne, a na jugu slivnim kanalom koji je završavao u moru. Istočna strana grada bila je također donekle zaštićena uzvisinom i izravnom prisutnošću utvrde koja je tamo izgrađena. Vanjski perimetar grada malo se mijenjao u narednim stoljećima zadržavajući prednosti okruženosti morem i vodotokom.

Rim je ostavio upečatljiv trag u Puli a njegovi dobro očuvani ostaci svjedoče o razdoblju prosperiteta pod republikom i ranim carstvom. Danas možemo gotovo u potpunosti pratiti i pretpostaviti putanje ulica koje datiraju još iz rimskoga razdoblja. Isto tako moguće je pretpostaviti lokaciju gradskih insula, stambenih blokova koji su poput otoka bili omeđeni rasterom ulica. Upečatljiviji su dakako glavni gradski trg koji i danas nosi ime Forum, s ostacima kompleksa hramova među kojima je očuvan onaj zapadni posvećen Rimu i Augustu. Očuvana su i tri antička ulaza u grad među kojima se ubraja slavoluk Sergijevaca. Podno gradske uzvisine očuvan je u većoj mjeri i rimski teatar kojeg historiografija naziva Malo rimsko kazalište ne bi li se razlikovao od Velikog rimskog kazališta.

Uz navedene znamenite građevine rimskoga razdoblja moraju se uvrstiti i dvije građevine iz kasne antike koje i danas, barem djelomično stoje, a to su katedrala i ostaci crkve Sv. Marije del Caneto (ili Formose). Katedralu je nekad činio veći sklop dvojne bazilike, zvonika i baptisterija. Danas od građevine koja svjedoči o jakom bizantskom utjecaju u Istri ostaje samo južni krak pastoforija, poznat pod imenom Formose.

Van grada na jugu nalazimo samo nekoliko temeljnih blokova koji su pripadali Velikom rimskom kazalištu. Sjeverno od grada i dalje stoji amfiteatar nazvan Arena, a između njega i gradskih vrata nalazi se Nimfej koji čuva zdenac iz rimskog razdoblja.

39 Suić, *Antički grad*, 218.

Zbog političke klime, geografske pozicije i kvalitete odabranog građevnog materijala, u razdoblju propadanja rimskoga carstva ove građevine uspjele su se očuvati. Mnoštvo je drugih građevina koje vuku dataciju iz staroga vijeka i kasne antike kojih danas nema a uspijevale su se održati u ruševnom stanju tijekom stoljeća. Mnoštvo pisanih i slikovnih izvora svjedoče o tome. Tu se ubrajaju također i ranokršćanski prostori kulta. Ostale je građevine lokalno stanovništvo adaptiralo i prilagodilo novoj svrsi. Tako na primjer istočni hram na forumu zajedno uz ostatke središnjeg hrama biva pretvoren vrlo brzo u reprezentativan prostor gradske uprave koja se u kasnom srednjem vijeku pretvara u jedinstvenu Komunalnu palaču. Pojedine se gradske vile ruše ili dobivaju novu svrhu, poput *ville urbane* u sjevernom kutu grada preko čijih se temelja gradi samostan sv. Lucije, kasnije nazvan četvrt sv. Teodora.⁴⁰

Važno je zaključiti kako se antička osnova grada ne briše u srednjovjekovnom razdoblju nego tek nadograđuje i prilagođava novim potrebama. Tako je pretpostaviti opseg pojedinih antičkih gradskih insula kao i pravce pružanja ulica. Važnost antičke podloge u kasnijim pulskim stoljećima pogotovo je bila naglašena zbog izrazite stagnacije u razdoblju kasne mletačke uprave.

3.2. Grad u srednjem i ranom novom vijeku

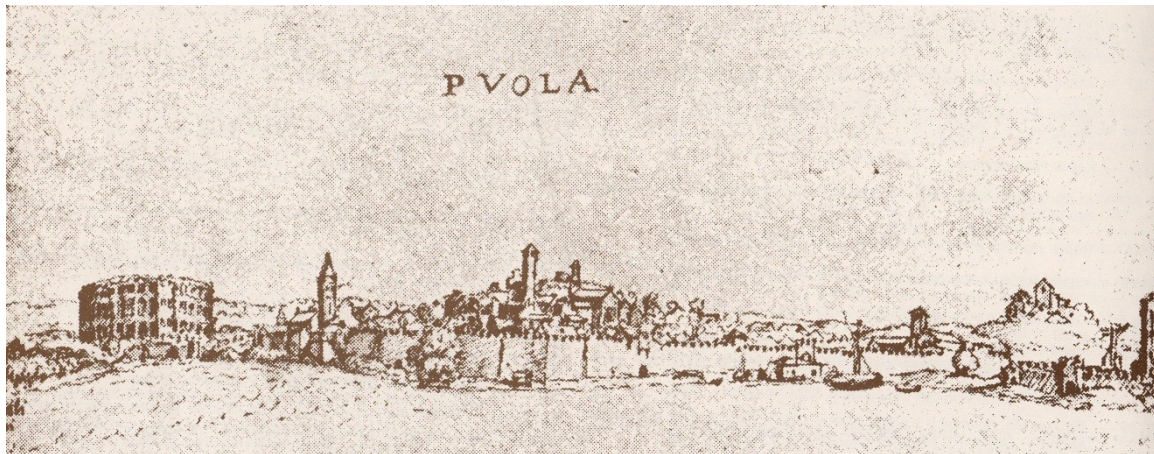
Propašću Rimskoga carstva te pojavom Bizanta na Sredozemlju gradovi prolaze kroz proces kastrizacije. Takav proces predviđa dodatno utvrđivanje grada kao i utvrđivanje formi unutar grada ne bi li odolilo napadu neprijatelja.⁴¹ Malo se može saznati o Puli u ranom srednjem vijeku. Prateći trendove koji dolaze s Bizantom, posljedicu slabljenja središnjih vlasti i sve veću oslonjenost udaljenih pokrajina na vlastite snage, moguće je pretpostaviti kako se grad zatvara u sebe. U neposrednoj blizini se nalaze manja utvrđena naselja koja međusobno komuniciraju trgovinom. Stanovništvo napušta gradove koji postaju „gradske lešine“, kako ih je nazvao Ambrozije iz Milana, dok se ruralna naselja u istom periodu

40 O materijalnoj spomeničkoj baštini koja je postojala u gradu sve do 19. stoljeća pisao je A. Krizmanić u *Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti*, ur. Miroslav Bertoša. Kratak pregled je priložio ranije i Pietro Kandler u *Cenni al forestiero che visita Pola*. Vedute iz 18. stoljeća C.L. Cassasa i L.F. Clerisseau detaljno prikazuju pulske starine.

41 Suić, *Antički grad*, 357.

razvijaju.⁴² Javne funkcije bile su i dalje važće u bizantskome carstvu stoga su magistrati vjerojatno imali svoje upravne prostore unutar gradova. Nesumnjivo je kako žila kucavica grada ostaje gradski dekuman čiji je pravac počinjao od jugoistočnog ulaza, prolazio kroz glavni gradski trg u središtu donjeg grada i skretao prema istoku kako bi li završio kod sjeveroistočnog ulaza u grad.

Nakon afirmacije kršćanstva javlja se strukturni dualizam unutar gradova, stoga grad dobiva dvije vitalne točke: baziliku i gradsku palaču. Ovdje se još ne radi o reprezentativnoj gradskoj palači koja predstavlja svjetovnu vlast građana, ali sjećanje na političku važnost foruma opstaje. Prostor oko ranokršćanskog kompleksa koji je obuhvaćao baziliku, baptisterij, episkopij i konsignatorij iz 4. i 5. stoljeća je preuzeo u prvom vremenu svu važnost. Razlog tome je što tijekom ranog srednjeg vijeka nestaju javni prostori i običaj da se takvi prostori koriste iz političkih, ekonomskih i religioznih razloga. Većina društvenog i duhovnog života odvija se unutar bazilike, dok gradska magistratura označava protutežu takvom običaju. Isto tako javne su građevine postupno negirane. Nestaju gradska okupljališta i reprezentativna zdanja i zbog toga se gradska jedinstvena cjelina mijenja.⁴³ Grad je ispunjen pretežito stambenim i vjerskim objektima i tako poprima novo lice.

Slika 2: najranija poznata veduta Pule (nepoznati autor)

Kroz 13. stoljeće u europskim gradovima sazrijeva misao o autentičnosti mjesne zajednice i moći koju je u stanju vršiti. Tako se javlja potreba za estetskim naglašavanjem onih mjesta i građevina koje simboliziraju grad kao takav. Još više u 14. stoljeću daje se puno

42 Mate Suić, *Hrvatska i Europa, kultura, znanost I umjetnost*, sv.1 (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti I umjetnosti, 1999), 101

43 Suić, *Antički grad*, 371.

više značaja dekoraciji urbane sredine, koncept koji je bio odsutan u ranome srednjem vijeku. Takvo obogaćivanje javnih prostora usko je povezano s političkim programom vladajućeg sloja. U tim stoljećima razvija se koncept grada kao poseban teritorijalni entitet sa svojim karakterom i svojom ulogom koja postaje sve važnija u okolici.⁴⁴ Estetsko nadograđivanje gradskih površina služilo je kao potvrda i simbol funkcije toga grada, radilo li se o imperijalnom gradu, vjerskom središtu ili trgovačkom centru.

Nakon uvođenja feudalnog sustava i nakon prvih sukoba s feudalnom pokrajinskom i regionalnom vlasti u Puli, kao i u ostalim gradovima Jadrana i susjedne Italije, sazrijeva misao o potrebi za samoupravom. Nastanak komune izmjenjuje donekle i središte grada jer u njemu niče reprezentativna građevina komunalne uprave. Radi se o Komunalnoj palači koja od kraja 13. stoljeća postaje simbol odupiranja Pule velikim silama u regiji. Mletačka republika koja je krenula u širenje na istarski poluotok i Akvilejska patrijaršija koja je nastojala učvrstiti vlast u Istri u korist Svetog rimskog carstva bile su najveće prijetnje samostalnosti grada. Iako su kuće na gradskom trgu imale sličnu funkciju prije gradnje nove Komunalne palače iz 1296. godine, one nisu bile reprezentativne poput potonje. Sagrađena Komunalna palača označavala je moć koja je bila u rukama građana Pule.

Kako se događalo i u ostalim dijelovima Europe, tako su i na sjevernom Jadranu veće sile progutale manja središta. U ovom se kontekstu to događa nakon 1331. godine kada je Pula definitivno pripojena Veneciji. Takve nove državne formacije uglavnom su se oslanjale i crpile resurse od gradova.⁴⁵ Radilo se o trgovačkom i obrtničkom cehu koji je bio glavni akter u održavanju blagostanja formiranih država, a poznato je koliko je Venecija ulagala napore u svoje trgovačke djelatnosti. Republiku je upravljao snažni društveni sloj sastavljen od bogatih trgovaca i oružara.⁴⁶

Zbog prirode političkog vodstva i ekonomske djelatnosti, Mlečani su odavna ciljali na kroćenje i zatim prisvajanje Pule i njene luke. Pozicija Pule bila je gotovo idealna za svaku pomorsku djelatnost, bila ona ratna ili trgovačka. Naime, grad se nalazio unutar dobro zaštićenog zaljeva koji se otvarao na zapadu između dva kraka kopnene mase. Unutar zaljeva nalazila su se četiri otoka, tri poredana u nizu i jedan bliže gradu. Radi se o sv. Katarini u sjevernom djelu zaljeva, sv. Petru u južnom djelu zaljeva, sv. Andriji, najvećem otoku, u

⁴⁴ Vittorio Franchetti Pardo, *Storia dell'urbanistica* (Bari: Editori Laterza, 1982), 25.

⁴⁵ Franchetti, *Storia dell'urbanistica*, 143.

⁴⁶ Isto, 221.

sredini te Uljaniku koji se nalazio blizu grada. Prirodna konfiguracija terena štitila je grad od prirodnih pojava i ljudske ruke, a Pula je već otprije bila poznata kao jedna u nizu od pristaništa koji su vodili do Svete Zemlje.

Grad je imao svoj arsenal od pradavnih vremena naslonjen na jugozapadnim zidinama. Nalazio se u malenoj uvali na jugu grada koja se nazivala *Val del buso*⁴⁷. U tu se uvalu slijevala voda iz slivnog kanala koji je tekao usporedno s južnim zidinama. Arsenal je bio povezan s morskim vratima s trgom u unutrašnjosti na kojoj se nalazila kasnogotička crkva Gospe od Milosrđa, o kojoj će biti kasnije riječi. S morske je strane bio zaštićen otocima.

Unutrašnjost grada iz toga razdoblja je danas malo teže dokučiva. Na grafikama koje donekle vjerodostojno prikazuju grad moguće je vidjeti zelene površine unutar grada. Ne radi se samo o zelenom pojasu koji se nalazio oko kaštela, nego i ostali segmenti unutar grada koji su služili za poljoprivrednu djelatnost. Dakako ovdje ubrajamo i površinu oko franjevačkog samostana ali i ostale koje su možda postale obradiva površina zbog propadanja antičkih zdanja. Gradovi u ranom srednjem vijeku imali su dvojaku funkciju utvrđenog naselja s ruralnim karakteristikama. U tom periodu dolazi do rustificiranja naselja koje napuštaju antički koncept urbanog življenja sa svojim javnim prostorima, bitnim za život građana.⁴⁸ S obzirom da se ekonomija pretežito seli na poljoprivredni sektor, gradovi su bili zahvaćeni takvom promjenom, stoga nije neobično za gradove da posjeduju obradiva polja i površine za ispašu unutar zidina.⁴⁹ Takva je pojava možda više srodnija u zemljama zapadne Europe u kojima se feudalni sustav puno jače i ranije afirmirao, ali niti Pula nije isključena od tih promjena.

Možemo pretpostaviti kako je najveća koncentracija stanovnika bila smještena uzduž nekadašnjeg glavnog gradskog dekumana, gdje su svoje obitavalište imali i oni imućniji. U sporednim kardima živjeli su obični građani. Prilog tome idu i pronađeni fragmenti keramike iz kasnog srednjovjekovlja i ranoga novoga vijeka. U ulici Sergijevaca, odnosno glavnom

47 Mnoštvo je toponima koji svjedoče o mletačkoj prisutnosti na poluotoku. *Val del buso* bi se doslovno mogla prevesti kao 'skrivena uvala' ili još jednostavnije 'uvala', 'rupa'. Slično je s nazivom samostana *Santa Maria del Caneto* gdje riječ *caneto* označava alat koji je služio ženama pri izradi čarapa i hlača. Venecijanski se govor održao u Istri i pomiješao s lokalnim romanskim narječjem, a nazivi koji se navode u ovom radu vuku korijene iz venecijanskog narječja. Za daljnja pojašnjenja vidi: *Dizionario del dialetto veneziano di Giuseppe Boerio*, dostupno na <https://archive.org/details/dizionariodeldi00boergoog> [pristupljeno 15. 07. 2017.]

48 Suić, *Antički grad*, 370.

49 Pierre Lavedan, *Histoire de l'urbanisme* (Paris: Henri Laurens Editeur, 1926), 289.

dekumanu, pronađeno je podosta ulomaka keramike vrlo kvalitetne izrade, raznolikih formi i dekoracija. Takva keramika je tipična u područjima sjeverne i južne Italije i Španjolske. Pretežito se radi o keramici iz talijanskog grada Faenze, dok se proizvodi venecijanskih radionica pojavljuju puno kasnije.⁵⁰ Na raznim usponima, kao na usponu sv. Franje Asiškog ili usponu Frana Glavinića, pronađeni su također depoziti keramike iako je ovdje riječ o puno jednostavnijim predmetima koji datiraju od 14. do 16. stoljeća. Mjesto proizvodnje je sjeverna Italija što se vidi po gravurama izrađenim oštrom ili zatupljenom alatkom, a tanjuri i zdjelice su ukrašeni životinjskim, biljnim i geometrijskim prikazom.⁵¹

Razvoj gradova u kasnom srednjem vijeku odvija se u skladu s promjenom ekonomije. Ponovno kovanje novca i jačanje obrtničke djelatnosti zahtjeva poseban prostor za razmjenu dobara te zbog toga se pojavljuju prve tržnice. Spomenuto je kako se napušta potreba za antičkim javnim prostorima. Takvi se prostori nerijetko popunjavaju novim zdanjima, uglavnom namijenjenim za stanovanje. Gradska tržnica ne nastaje u gradskom prostoru nego na slobodnim površinama oko grada.⁵² Niti Pula nije bila isključena od takvog procesa i gdje danas imamo rekonstruiran rimski Forum, uz još nekoliko otvorenih prostora unutar staroga grada (trg ispred crkve Gospe od Milosrđa i trg ispred katedrale), u srednjem vijeku i ti su prostori bili popunjeni zgradama. Nakon ekonomskog rasta Pule koji se mogao pratiti kroz 13. i 14. stoljeće i ponovno u 15. stoljeću, potreba za sajmištem postaje evidentna.

Trg ispred Komunalne palače je bio mnogo manji od onog što je danas i od onog što je postojao u rimskom razdoblju. Bio je obrubljen nizom kuća na jugozapadnoj strani koje su vizualno odvajale tijelo palače od Augustovog hrama. Također se na trgu nalazio i fontik, spremište žita koje se spominje pod imenom *fontego* ili *fontico*.

Grad je imao unutar svojih građevina prostore za trgovanje, u prizemnim *bottegama* pojedinih gradskih kuća. Bitan je i podatak kako je u jednom vremenskom periodu i pulski amfiteatar služio kao sajmište i kako je akvilejski patrijarh naložio njegovo očuvanje i zabranio sakaćenje tako vrijednog kulturnog spomenika.⁵³ Nepoznato je ako su se neke

50 Tatjana Bradara, 'Nalazi kasnosrednjovjekovne i renesansne glazirane keramike u Istri (od 14. do 16. stoljeća) *Histria Archaeologica*, br. 41 (2010), 45.

51 Isto, 42.

52 Lavedan, *Histoire de l'urbanisme*, 260.

53 Benussi, *Povijest Pule*, 165. Vidi isto Jasenka Gudelj, *Europska renesansa antičke Pule* (Zagreb: Školska knjiga, 2014), 91.

gradske četvrti specijalizirale u proizvodnji određenih dobara ili usluga. U otvorenom prostoru ispred crkve Gospe od Milosrđa koja se nalazila blizu gradskih vrata koja su vodila do luke postoji podatak kako se tamo trgovalo drvom. Taj je prostor bio u funkciji arsenala i vjerojatno se drva nisu prodavala samo kao ogrjev nego i kao materijal potreban za održavanje brodova.⁵⁴

Važna komponenta gradskih zidina, o kojima će kasnije biti riječ, bili su ulazi u grad koji su također datirali iz razdoblja antike. Gradskih je vrata bilo dvanaest a po nekima i četrnaest. U anonimnom *Dijalogu* iz 17. stoljeća u kojemu se opisuje grad i njegove starine spominju se dvanaest gradskih ulaza: San Giovanni, Monastera, Stovagnaga, Barberia, Badia, Santa Giuliana i Riva s morske strane; Fontana, Gemina, Ercole, Aurata i Santa Margherita s kopnene strane.

Danas opstaju ulazi u grad koji su se nalazili u sklopu kopnenih zidina. Najjužniji je Slavoluk Sergijevaca koji je bio sastavni dio Zlatnih vrata, *porte Aurate*, odnosno gradskih vrata čije vratnice su bile urešene zlatom u antičko doba. Kroz ta vrata se ulazilo u glavni dekuman koji je vodio do trga s Komunalnom palačom. Idući ulaz je najstariji ulaz i komunicirao je s ulicom ispod kaštela. Riječ je o tzv. Herkulovim vratima (*Porta Ercole*). Posljednji je ulaz *porte Gemme* ili *Gemine* koji je u antičko doba vodio do Malog rimskog kazališta i komunicirao koridorom izravno s castrumom na brežuljku. Spomenuti *Dijalozi* navode još vrata Fontana i Santa Margherita. Ulaz imena Fontana odgovara ulazu Sv. Ivana odnosno *San Giovanni* koji se češće spominje u izvorima te nalazio se na sjevernom djelu kopnenih zidina i vodio stanovnike kroz četvrt sv. Teodora i današnjom Kandlerovom ulicom sve do foruma. Ne zna se ako je autor teksta izostavio drugi naziv ili ako se radi o dva različita ulaza, jedan blizu drugoga. Vrata Sv. Margerite mogla su biti smještena u južnom djelu kopnenih zidina blizu luke.

Od morskih vrata nema više traga. Bilo ih je sigurno više od kopnenih ali već se za novovjekovno doba može pretpostaviti da veći dio njih nije bio u funkciji. *Dijalozi* neprecizno navode imena vrata iako se može otprilike pretpostaviti njihova pozicija. Kretajući sa zapada smjerom kazaljke na sat nailazimo na kompleks Sv. Marije del Caneto koja odgovara vratima Badia. Prateći sjeverne morske zidine možemo pretpostaviti da vrata koja su završavala istoimenom ulicom sjeverno od Komunalne palače nazivala su se

54 Attilio Krizmanić, 'Prostorni razvitak austrijske Pule', *Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti: tri tisuće godina povijesti Pule*, ur. Miroslav Bertoša (Pula: C.A.S.H., 2005), 129.

Stovagnaga dok posljednja najsjevernija vrata mogla je nositi naziv Monastera. Nije poznato gdje su mogle biti smještene vrata Barberia i Santa Giuliana.

Gradska vrata nisu bila samo ulaz u grad nego su označavala čitav dio grada koji je nosio ime po tim vratima. Kako se saznaje iz gradskih statuta koji su bili važeći do austrijskog razdoblja, na čelu je svakih vrata bio postavljen jedan čovjek. Taj čovjek je obnašao funkciju čuvara gradskih vrata i nosio je ime meriga, odnosno *maricum portae*. Kako su gradske četvrti u Puli dobivali svoje ime po pojedinim gradskim vratima, meriga je također zastupao svoju četvrt u gradskom vijeću. Njegova je primarna zadaća bila obraniti vrata koja mu je bila dodijeljena, ali isto tako voditi računa o sustavu odvodnih voda i otpadu unutar grada.⁵⁵

Slika 3: morska vrata sa zgradom saniteta (Charles Louis Clerisseau)

Morski ulaz koji je prikazan u akvarelnoj veduti vodio je do Foruma. Na njemu možemo opaziti šiljasto-lučni otvor gradskih vrata. Iznad njega se nalazi toranj s izbočenim tabernakulom na kojem se nalazi reljef lava sv. Marka. Radilo se zapravo o mašikuli⁵⁶ niz kojeg su se bacale svakakve vrste projektila na neprijatelje koji su nastojali upasti u grad. Spominje se kako su razni rektori grada nastojali pustiti trag vlastitog patronata na zidinama. Tako je osam gradskih vrata ukrašeno mnoštvom natpisa i obiteljskih grbova koji svjedoče o

⁵⁵ Bernardo Benussi, 'Statuto del Comune di Pola', *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* (Poreč: Tipografia Gaetano Coana, 1911), 180.

investiciji kakvog aristokrata.⁵⁷ O gradskim zidina i promjenama koje su im se dogodile biti će riječi kasnije.

Komunalna palača, kako će se kasnije objasniti, imala je i svoj komunalni toranj koji je imao bitnu funkciju za život grada. Gradski statuti koji su bili naslijeđeni od srednjovjekovnih, a dodatno oblikovani u novom vijeku, razjašnjavaju ulogu čuvara gradskoga tornja. Osoba koja je bila *custode turris* morala je upozoravati građane na opasnosti i promatrati zonu oko grada. Naloženo je kako u tornju mora biti uvijek barem jedna osoba, danju i noću.⁵⁸

Nakon kratkog vremena blagostanja u 15. stoljeću, grad započinje stagnirati u idućem stoljeću. Ne radi se još o potpunoj dekadenciji i o *gradu kadaveru* kako ga je nazvao Mlečanin Marino Malipiero, ali slabljenje mletačke republike kroz 15. stoljeće počinje biti prepoznatljivo u svim gradovima unutar granica.

Vrlo detaljno izvješće o Puli i pulštini iznosi francuski vojni inženjer Antoine de Ville o kojemu će biti kasnije riječ. De Ville opisuje gradske zidine koje po njemu su slabšaše i recentne gradnje. Spominje kako je dio grada prema kopnu ograđen dvostrukim zidom s nekoliko kula. U njegovo doba koristilo se samo šest gradskih vrata, četiri sa morske strane i dvije s kopnene. Na njegovom crtežu koji vrlo shematično prikazuje gradske bedeme i plan za izgradnju ravelina na obali, doznajemo nešto više o nazivima morskih vratiju. Sjeverna i južna kopnena vrata nose nazive *Fontana* i *Aurata*, odnosno vrata Sv. Ivana i Zlatna vrata. Slijedeći smjer kazaljke na satu od juga prema sjeveru nalazimo imena četiri gradskih vrata: *porta delle becarie*, *porta del porto*, *porta degli orfani*, *porta del hospedale*⁵⁹. Prva je gledala na *Val del Buso*, a sudeći po nazivu radilo se o mjestu namijenjenom za klanje životinja. Druga je gledala na luku dok treća se nalazila u ravnini s gradskim trgom. Blizu tih vrata je bilo u planu ojačati zidine ravelinom. Posljednja se nalazila blizu katedrale.⁶⁰

56 Radi se o izbočenom dijelu zidina koji se nalazio u gornjim zonama bedema. Moglo se raditi o jednoj istaku ili o čitavom nizu koji je tekao uz krunište. Mašikuli su imali otvor na svom dnu, što je omogućavalo onome koji je branio zidine da baca vertikalno razne vrste projektila na napadače koji su se nalazili ispod njega. Mašikuli su se gradili iznad vrata zidina i u drugim ranjivim segmentima bedema, a iz njih su se bacale gromade kamenja ili kipuće ulje. Pojavljuju se u 13. stoljeću s razvojem fortifikacijske arhitekture. Vidi: Werner Müller, Gunther Vogel, *Atlas arhitekture 2*, prev. Milan Pelc, (Zagreb: Golden Marketing, 2000).

57 Giuseppe Caprin, *L'Istria nobilissima*, sv. 1 (Trieste: SAT G. Caprin, 1905), 151.

58 Benussi, 'Statuto del Comune di Pola', 187.

59 Doslovan prijevod glasi: vrata klaonice, vrata luke, vrata siročadi i vrata bolnice.

60 *Aspetti storico-urbani nell'Istria veneta*, ur. Marino Budicin (Trieste: Unione italiana, 1998), 152 (slika 95).

Inženjer ne navodi koji su bili morski ulazi i dalje u upotrebi dok za kopnene spominje Zlatna vrata i vrata blizu izvora vode na sjeveru, u ovom slučaju vrata sv. Ivana. Ostali gradski ulazi, posebice s kopnene strane, bili su zatrpani zemljom i oronulim dijelovima zidina i nisu više bili u upotrebi. Slabljenjem grada slabile su i prilike za njegovu obranu, a brojnost gradskih ulaza predstavljalo je opasnost za ono malo stanovnika koji su živjeli u gradu.⁶¹ Na raznim vedutama iz kasnijih stoljeća moguće je primjetiti zatrpana gradska vrata, poput Dvojnih vrata. Svjedočanstvo o oronulosti tog ulaza svjedoči i grafički prikaz tih vrata iz austrijskog razdoblja. Ondje primjećujemo označenu razinu tla koje je okruživalo ruševni gradski ulaz i možemo pretpostaviti kako su sličnu kob doživjela i većina ostalih vrata.⁶²

Od samostana preostali su samo još par njih koji su bili funkcionalni, franjevački i augustinski koji se nalazio uz crkve Gospe od Milosrđa za redovnike, te samostan u sv. Teodora za redovnice. Ostali slavni samostani poput onog Sv. Marie del Canneto od kojeg ostaje kapela Sv. Marije Formose i onog van grada Sv. Mihovila ostaju samo ruševine čije spolije su bile prenesene i reciklirane kao materijal za konstrukciju novih zgrada u gradu.⁶³

Žalosno je stanje kneževog dvora, odnosno Komunalne palače, koji je u de Villeovom razdoblju je bio na rubu propadanja. Možemo pretpostaviti kako mnoštvo ostalih građevina unutar grada je slijedilo istu kob. De Ville opisuje kako unutar grada vlada truli zrak koji je posebice štetan ljeti. „Zrak se, zatvoren u smradne zakutke, lako kvari čim ga vjetar ili propuh ne razgibavaju i obnavljaju, te zbog svoje tančine prodire u najdublju nutrinu tijela, od čega krv gnjije a mozak se kvari.“⁶⁴ Nedostatak ljudstva unutar grada doveo je do propasti građevine ali i klimu grada, kako zbog nekorištenja tako i zbog zanemarenosti. Uz to, debeli slojevi ruševnih zidina nisu dopuštale zdrav protok zraka kroz ulice i tako osudile nutrinu na propast.

Ovakav grad je naslijedila francuska i zatim austrijska uprava. Strateška pozicija Pule u sklopu vojne obrane nikada nije bila zanemarena i unatoč teškoj situaciji u 17. stoljeću

61 Antoine De Ville, 'Starina u luci i gradu Puli', prev. Mate Križman, *Istra, časopis za kulturu*, sv. 119, br 1, Pula (1991), 17.

62 Vidi *Archi compositi esistenti nella città di Pola creduti dal Serlio avanzi di un Teatro*, dostupno na: <http://www.catasti.archiviodistatotrieste.it/Divenire> [pristupljeno 15. 07. 2017.]

63 De Ville, 'Starina u luci i gradu Puli', 17.

64 Isto, 18.

postojala je nakana mletačke vlasti da obnovi obrane Pule i Istre. Iako su Francuzi pod Napoleonom planirali obnoviti grad i dati mu vojnu svrhu, takvo što se aktualiziralo tek sredinom 19. stoljeća tijekom austrijske uprave.

Slika 4: veduta Pule iz 18. stoljeća (Louis-François Cassas)

3.3. Utjecaj austrijskog razdoblja na zatečenu urbanističku podlogu

S mirom u Campoformiju Pula pada pod Austriju od 1797 do 1805. U tim godinama ništa značajno se nije dogodilo što bi označilo promjenu unutar grada. Nakon 1805. godine Istra ulazi u sastav Ilirskih provincija pod Francuskom. Nakon definitivnog pada Napoleonske države, nakon Bečkog kongresa Pula uz čitavu Istru se definitivno pripaja habsburškoj kruni. Stanje Pule je daleko od idealnog te čak u 19. stoljeću imamo svjedočanstva kako je grad ispunjen ruševnim ulicama, korovom, smećem i stajaćom vodom.⁶⁵

Stajaća voda oko grada označavala je veliki problem za zdravlje žitelja. Lokve oko grada stvarale su dva veća slijeva, jedan na sjeveru i drugi na jugu. Sjeverni je bio Šijanski slijev koji je tekao između Monte Ghira i brda iznad Arene i završavao je kod mosta na

⁶⁵ Krizmanić, 'Prostorni razvitak Pule', 116.

današnjem Trgu na mostu, slikovito nazvan *Ponte della febbre*.⁶⁶ Sjeverni slijev je završavao nedaleko od amfiteatra i nimfeja. Južni slijev je imao daleko duži opseg i završavao je u tadašnjoj *Valle del Buso* i stvarao je najviše lokava. Taj slijev je nanosio dosta prljavštine i mulja i nakon stoljeća nemara zatrpao djelomično uvalu u kojoj se nalazio nekadašnji arsenal i gradska luka.⁶⁷ *Valle del Buso* je sve do 14. stoljeća bila znatno dublja, ali se luka počela smanjivati vjerojatno već od 15. stoljeća zbog onečišćenja luke i kanala slivnog područja. Zaštićeni se akvatorij tako sve više smanjivao.⁶⁸

Kao i u de Villeovom dobu tako i početkom austrijske uprave koristilo se samo šestoro gradskih vrata. S kopnene strane, kao što je već napomenuto, bile su otvorene Zlatna vrata i vrata sv. Ivana. S morske strane bila su otvorena vrata koja su vodila prema Forumu, vrata između katedrale i biskupije, vrata pored benediktinske opatije i vrata na kraju Maksimijanove ulice koja je prolazila pored istočnog pročelja Formose.⁶⁹ Većinu sakralnih objekata bilo je u vrlo lošem stanju. Tu se ubrajaju ranokršćanske crkve sv. Ivana, sv. Mateja, sv. Polikarpa i sv. Mihovila., te bizantske crkve sv. Katarine i sv. Petra na istoimenim otocima. Te su se crkve nalazile u neposrednoj blizini grada, dok u samom gradu benediktinska opatija s crkvom sv. Teodora, katedrala, crkva sv. Nikole i ostala zdanja bila su blizu propasti.⁷⁰

Grad je u tom razdoblju privukao erudite i naučnike koji su došli u Pulu kako bi proučavali starine. Naravno, fokus je bio stavljen na rimske spomenike grada. Pietro Nobile dolazi u drugom desetljeću 19. stoljeća i radi na zaštiti hramova, slavoluku i ostalim vratima te radi na obnovi amfiteatra.⁷¹ Takve intervencije izoliraju navedene spomenike tijekom njihove obnove i ruše okolne srednjovjekovne zgrade.⁷²

Do 1855. godine prostorne se karakteristike povijesne jezgre nisu bitno promijenile. Gradske zidine s razrušenim tornjevima prema kopnu u debelim su zemljanim nasipima još

66 Isto, 117.

67 Krizmanić, 'Prostorni razvitak Pule', 117.

68 Isto, 129.

69 Isto, 121.

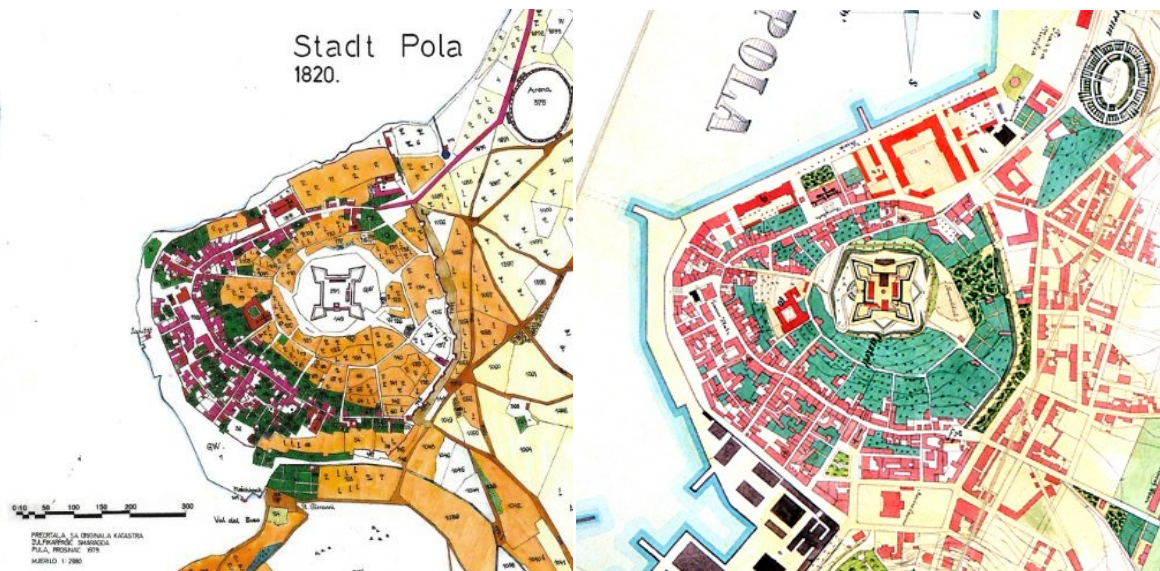
70 Isto, 121.

71 Marijan Bradanović, *Istra iz putnih mapa Pietra Nobilea* (Zagreb: Ministarstvo kulture, 2013), 9.

72 Krizmanić, 'Prostorni razvitak Pule', 125.

uvijek u dobrom dijelu bile sačuvane. One prema moru su opstale još samo u tragovima, kao potporni zidovi vrtova ili u strukturi rubnih građevina koje su na njih već ranije bile sjele.⁷³

Nakon uspostave ratne luke i izgradnje arsenala grad dobiva važnu vojnu ulogu, što zahtjeva novu urbanu planimetriju. Godine 1855. započinje se sustavna izmjena gradske jezgre koja postupno gubi svoje pojase bedema. Zapuštena obala počela se nasipavati i stvarati novu prometnicu. Nova prometnica prati gradske zidine na moru.⁷⁴ Na mjestima kuda su se nalazile zidine grade se moderne zgrade velikih dimenzija koje još jednom zatvaraju grad u novom, klasicističkom ruhu. Grad je tako još jednom odijeljen ali ovaj put između suvremenih zgrada za činovnike režima i ostacima starijih građevina u srcu grada koje su svjedočile o njegovoj prošlosti.

Slika 5 i slika 6: katastarsko stanje iz 1820. godine (lijevo) i 1881. godine (desno)

Tijekom narednih desetljeća stare zgrade u srcu grada se ruše i otvaraju se novi prostori ispred reprezentativnijih građevina. Ruše se zgrade na Forumu, posebice mletački fontik koji je već odavno bio van uporabe, stvara se moderan trg ispred crkve Gospe od Milosrđa s pučkom školom i fontanom, čisti se prostor oko katedrale itd. Izvan gradske jezgre gradi se arsenal, industrijski kompleksi i nova stambena naselja za vojne časnike i činovnike te radnike koji su se doseljavali iz ostalih krajeva Istre ali s drugih austrijskih područja. Izgradnjom vojno-administrativnih zgrada poput zgrade admiraliteta na mjestu nekadašnjeg episkopija i blokova s višestambenim zgradama ne samo da je promijenjena slika grada

73 Isto, 127.

74 Isto, 128

izraslog na ruševinama antike već su, zbog dubine iskopa temelja dobrim dijelom uništeni i arheološki slojevi. Jezgra grada danas je gotovo identična onoj iz doba propasti Austro-Ugarske.

4. Fortifikacijska arhitektura

U ovom poglavlju obradit će se dva elementa pulske fortifikacijske arhitekture: gradske zidine i središnja gradska utvrda. Gradske zidine sa svojim ulazima danas su očuvane u dva mala fragmenta na kopnenoj strani, dok u grafičkim prikazima modernoga doba moguće je promotriti i njihov morski pojas.

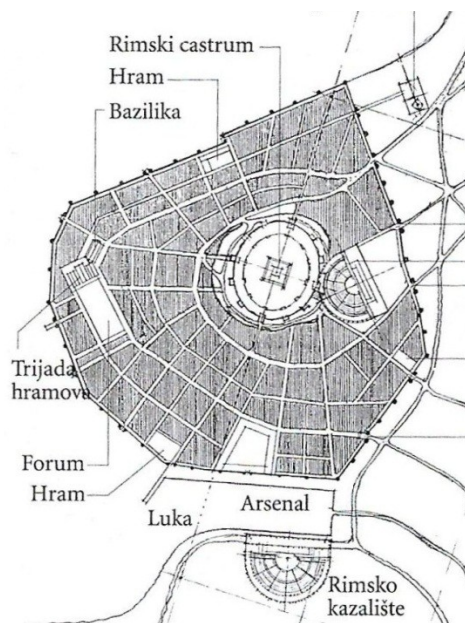
Srednjovjekovna utvrda je na podlozi antičkoga sloja stajala na gradskoj uzvisini do 17. stoljeća. Novovjekovna se gradi u prvoj polovici istoga stoljeća radi poboljšanja uvjeta obrane južnog djela poluotoka. Novovjekovna utvrda iz 17. st. postoji još danas. Malo je pisanih i vizualnih vrela o srednjovjekovnoj utvrđi, a čak i ona sačuvana su vrlo štura u svom opisu.

4.1. Gradske zidine

Kao što je temeljna planimetrija Pule razvijena u rimsko doba, tako je i pravac gradskih zidina bio zacrtan u tom razdoblju. Zidine doživljaju svoju prirodnu modifikaciju i nadogradnju ali ne odstupaju uvelike od perimetra zacrtanog u 1. stoljeću n.e. Gradske zidine su bile impozantni zaštitni plašt Pule koji počinje u kasnijim vjekovima modernoga doba gušiti grad i njegovo stanovništvo.

Gradske zidine slijede pravac obale s južne, zapadne i sjeverne strane tako štiteći grad s mora. Istočna strana obuhvaća kopneni pojas zidina koje se protežu od nekadašnje gradske luke na jugu do izvora pitke vode na sjeveru. Osim samih zidina valja se prisjetiti i gradskih ulaza od kojih su opstali oni kopneni koji su možda bili najmonumentalniji a datiraju iz razdoblja antike. Danas se od srednjovjekovnih zidina očuvao samo kopneni obrambeni pojas, i to u fragmentima.

Grafički prikaz antičke Pule prikazuje perimetar zidina koji je sadržavao urbano tkivo. Prema ovoj rekonstrukciji vidimo da su se zidine nalazile uz samo more te sadržavale su više ulaza koji su odgovarali gradskim kardima i dekumanima. U srednjovjekovno doba perimetar zidina se neprimjetno modificira u najsjevernijoj točki kada se u sastavu grada uključuje i četvrt sv. Teodora odnosno ženski benediktinski samostan sv. Lucije. Ostale promjene su bile neprimjetne i obično su se bazirale na zacrtanom pravcu zidina koji se smanjivao ili proširivao ovisno o potrebi i razdobljima.

Slika 7: utvrđeni antički grad (prema A. Krizmaniću)

Perimetar pulskih gradskih bedema utvrđen je u antičkome razdoblju u onom trenutku kada se pretpovijesni kašteljer na uzvisini pretvara u urbano središte i spušta se do obale.⁷⁵ Od osnivanja agrarne kolonije Pole grade se bedemi koji u kasnoj antici doživljavaju svoju prvu nadogradnju. Domicilno je stanovništvo bilo to koje se brinulo o gradnji zidina stoga su najveći naponi i sredstva unutar grada obično odlazili u održavanju zidina ili u sufinanciranju sakralnih objekata.⁷⁶ Pod psihozom nesigurnosti, rekonstrukcija bedema počinje provalom Huna u 5. st. Tada su pojačani i podebljani pojedini potezi, a kule su bile opasane novom strukturom. Kroz 6. stoljeće u razdoblju Bizanta kule postaju poligonalne i takvu formu zadržavaju u kasnijim stoljećima.⁷⁷ U tom razdoblju upotrebljuju se i spolije, odnosno ostaci antičkih hramova, trjemova, bazilika, terma i obližnje nekropole, ne bi li se pojačali i popunili bedemi u svojim kritičnim točkama.⁷⁸ Danas su vidljive još uvijek spolije antičkih građevina u kopnenom pojasu bedema između Dvojnih vrata i Herkulovih vrata.

Mnoštvo veduta prikazuju Pulu opasanu zidinama, na više ili manje vjerodostojan način. Ilustracija Giuseppea Rosaccia koja pripada autorovom putopisu *Viaggio da Venetia a Costantinopoli per mare, e per terra, et insieme quello di Terra Santa. Da Giuseppe Rosaccio*

⁷⁵ Suić, *Antički grad*, 37.

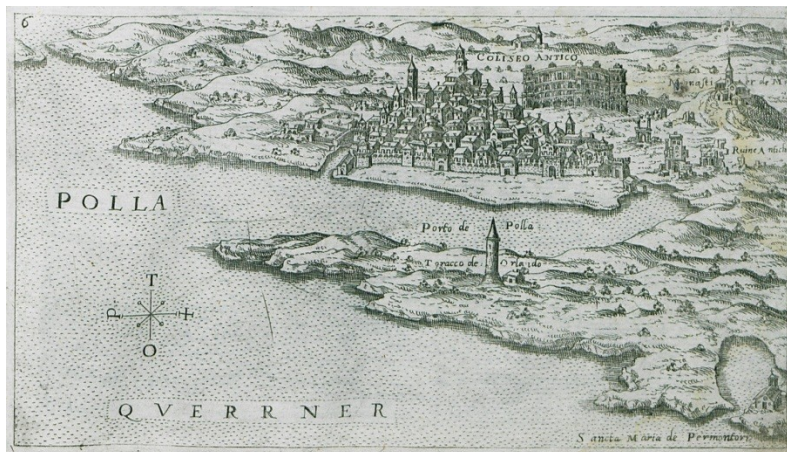
⁷⁶ Isto, 349.

⁷⁷ Isto, 331.

⁷⁸ Suić, *Antički grad*, 352.

*con brevità descritto. Nel quale, oltre a settantadui disegni, di geografia, e corografia si discorre, quanto in esso viaggio, si ritrova. Cioè, città, castelli, porti, golfi, isole, monti, fiumi, e mari, opera utile, a mercanti, marinari, et studiosi di geografia.*⁷⁹ prikazuje grad vrlo maštovito. Rosaccio izdaje svoje djelo u Veneciji 1598. godine koje sadrži niz grafičkih prikaza glavnih pomorskih točaka krećući od Venecije i Chiogge pa sve do Carigrada odnosno Istanbula. Rosacciiov način prikazivanja grada preuzimaju i kasniji putopisci poput Henrija de Beauvaua s vedutom iz 1615. godine, Noe Bianchia s vedutom iz 1675. godine ili vedute posvećene kardinalu Pietru Basadonni koja nastaje najvjerojatnije sredinom 17. stoljeća. Potonja je najjednostavnije prikazala pulu uz minimalnu upotrebu detalja dok preostale dvije vjerno oponašaju Rosaccia. Pitanje je ako je Rosaccio koristio grafički predložak za svoj prikaz ili se radi o izvornom autorskom dijelu.

Vrativši se na Rosacciiov prikaz grada vidimo napućeni grad ispunjen zvonnicima, tornjevima i gotovo netaknutim starinama poput tzv. Orlandovog tornja na suprotnoj strani zaljeva,⁸⁰ samostana sv. Mihovila na brdu van grada, amfiteatra itd. U gradu se primjećuju čak i fantastične zgrade poput kupola i visokih stupova u samom gradskom tkivu, nešto što je bilo sukladno motivu *capriccia* u kasnom manirizmu.

Slika 8: veduta Pule (Giuseppe Rosaccio)

Ono što najviše odudara od pretpostavljenog stvarnog stanja jesu zidine koje se prikazuju kao homogen niz bedema s morske strane, bez gradskog saniteta i s nerealno prikazanim ulazima u sam grad. U razdoblju kada je Rosacciiovo djelo bilo štampano Pula je

⁷⁹ Dostupno na: https://books.google.hr/books?id=aYJoAAAAMAAJ&pg=PT15&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false [pristupljeno 15. 07. 2017.]

⁸⁰ Jasenka Gudelj, *Europska renesansa antičke Pule* (Zagreb: Školska knjiga, 2014), 126.

već bila grad duhova, s većim omjerom pustopoljina unutar grada nego napućenim dijelovima. Treba napomenuti kako najnesretniju sudbinu su doživjele upravo morske zidine koje su bile meta rušenja i ponovne izgradnje još u razdoblju prosperiteta u srednjem vijeku zbog silnih trzavica s Mlečanima. Jedan relativno ran dokaz nalazimo u ispravi iz 1299. godine gdje pulski podestat obećava rušenje zidova u roku od godinu dana kako bi se izbjegli politički sukobi.⁸¹ U tom razdoblju Pula dostiže vrhunac svoje komunalne moći te istovremeno tone u tiraniju obitelji Castropola, a i jedna i druga varijanta je predstavljala prijetnju Veneciji. Zidine s morske strane su se kroz 13. i 14. stoljeće konstantno rušile po naredbi Mlečana i zatim ponovno gradile radi provokacije.⁸² Sukobi i opsade neprijateljske vojske također su oštetile dobar dio zidina i zahtijevali ponovnu gradnju. Posebno su osjetljive bile zidine uz samu luku, dakle njihov jugoistočni pojas. Zidine su u ovoj veduti vjerno prikazane s kruništem koje je moguće svrstati još u razdoblje srednjega vijeka.

Slika 9: replika Rosacciove vedute, detalj (nepoznati autor)

Od trenutka kada grad se daje Mletačkoj republici 1331. godine nadalje gradske zidine gube svoju prethodnu simboliku. Više ne štite autonomiju grada komune od raznih suparnika, nego ga čuvaju od novostečenih neprijatelja republike. Tako imamo rat protiv Genove u kojem 1380. godine stanovništvo Pule teško stradava u napadu neprijatelja, kao i morske zidine.⁸³ Zbog toga i radi obrane od novih pljački i napada u 15. stoljeću mletačka

81 Pietro Kandler, 'Il podestà di Pola trasmette al doge Pietro Gradenigo la permissione di diroccare le mura', *Codice diplomatico istriano*, 2. sv. (Mantova: Tipolitografia Galli&C, 2003), 475.

82 Naredba rušenja zidina za Mlečane je predstavljala potvrdu da će grad djelovati u skladu s interesima Venecije. Njihovo podizanje označavalo je mogućnost pobune i obrane ukoliko Venecija odluči primijeniti silu ne bi li se njeni ekonomski prohtjevi ispoštovali. Na taj način zidine su bile vrlo snažan vizualni indikator gradske samostalnosti. U razdoblju 13. stoljeća dok grad još nije pod Venecijom, vidimo više epizoda gdje Venecija kažnjava Pulu s rušenjem morskih zidina što se podudaralo s mletačkom hegemonijom nad gradom.

83 Caprin, *Istria nobilissima*, sv. 1, 150.

vlast odlučuje obnoviti zidine, iako nije isključiva pretpostavka da novije zidine su se stale obnavljati već krajem 14. stoljeća. Moguće ja naići na velike sličnost pulskih zidina s zidinama ostalih utvrđenih naselja pulskog agera: Vodnjan, Mutvoran, Bale i Dvigrad. Dok Vodnjan ne čuva puno ostataka svojih bedema, Mutvoran, Bale i Dvigrad zadržavaju dobro istaknut pravac gradskih zidina. Svim navedenim naseljima je zajedničko da su barem jednom kroz drugu polovicu 13. stoljeća ili početkom 14. stoljeća bili u posjedu Castropola, a prije toga u vlasništvu akvilejskog patrijarha.⁸⁴ Jačanje i obnova zidina u Puli nakon rata s Genovom mogla je imitirati već postojeće obrambene pojase ostalih naselja puštajući malo mjesta za nove načine gradnje.

U novoj obnovi posebno se učvršćuje istočni, kopneni pojas bedema, a od jugoistočnog ulaza u grad kopa se dubok rov koji je završavao kod središnjih kopnenih vrata.⁸⁵ Perimetar zidina dobiva i dva dodatna kraka koji su služili kao produžetak zidina u najsjevernijoj točki i u onoj najjužnijoj. Produžeci su odvajali morski pojas od kopnenog i onemogućavali su neprijatelju koji je dolazio s kopna pristup obali koja se nalazila podno zidina s ostalih strana grada.⁸⁶

Slika 10: replika Cassasove vedute istočnih zidina (nepoznati autor)

⁸⁴ Luigi Foscan, *I castelli medioevali dell'Istria* (Trieste: Edizioni Italo Svevo, 1992), 115-147.

⁸⁵ Caprin, *Istria nobilissima*, sv. 1, 150.

⁸⁶ Isto, 150.

Obrambeni pojas dobiva niz poligonalnih tornjeva, neravnomjerno postavljenih u sekvenci i kvalitetno izgrađenih. Krunište se obnavlja kao i stare kule koje se prilagođavaju u objekte podobne za postavljanje artiljerije unutar grudobrana koje su imale vlastitu ambrazuru. Kameni blokovi bili su postavljeni tako da mogu pružati bolji otpor topovskoj paljbi. Nadalje, osam gradskih vrata dobile su mašikule iznad svojih ulaza.⁸⁷ Gradske se fortifikacije u 15. stoljeću unaprjeđuju do te mjere da će se ta „šuma“ tornjeva pokazati korisnom za obranu ali i nezahvalnom za održavanje. Potpuna okruženost zidinama prema raširenom uvjerenju bila je uzrok pojave bolesti. Mletački rektori su po običaju zidine i gradske ulaze ukrašavali s natpisnim pločama s podacima o financiranju obnove.⁸⁸

Kroz 16. i 17. stoljeće čitav grad, pa tako i zidine počinju biti zapuštene i zanemarene od lokalne i središnje vlasti. Zapisi govore o tome kako su bršljan i korovi prekrili i izjeli zidine i druge građevine te 1585. godine je odlučeno iskorijeniti vegetaciju koja je štetila gradskim objektima.⁸⁹ Marin Malipiero je u svom dopisu mletačkom Senatu iz 1583. godine, obrazložio je niz prijedloga za obnovu grada i govori o tome kako grad nije loše mjesto za život i kako je uzrok ruševnosti grada i boleštinama koje njime haraju zapravo leži u njegovoj zanemarenosti sa strane središnje vlasti te u lošem načinu života njegovih građana.⁹⁰

Antoine De Ville, francuski inženjer koji projektira novu utvrdu u prvoj polovici 17. stoljeća na mjestu srednjovjekovnog kaštela, izvješćuje kako zidine ni po čemu ne zrače starinom, pritom misleći na dataciju njihove gradnje. Po njegovom mišljenju nisu postojale u doba Rima ili su češće bile rušene. Dio grada prema kopnu ograđen je dvostrukim zidom gdje je vanjski bio mnogo niži od unutrašnjega i odmaknut od njega šest koraka. Na tom zaziđu uzdizalo se nekoliko kula porazmještenih bez ikakva reda. De Ville zaključuje kako su bile izgrađene mnogo prije ali su prošle kroz proces modernizacije jer se na njima vidjelo nekoliko prozora podobnima za topovsku paljbu te krunište i otvori za pridržavanje obrambenih košara.⁹¹

⁸⁷ Caprin, *Istria nobilissima*, sv. 1, 151.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Pietro Kandler, *Notizie storiche di Pola* (Parenzo: Tipografia Gaetano Coana, 1876.), 332.

⁹¹ De Ville, 'Starina u luci i gradu Puli', 17.

Čini se kako je situacija bila neizmijenjena u zadnjim stoljećima mletačke vladavine, a nakon pada Venecije grafički prikazi grada prikazuju uvijek isti obrambeni pojas s manjkavim kruništem u nekim segmentima. Istra se nakratko nalazi pod austrijskom upravom nakon mira u Campoformiju da bi doživjela još kraći intermezzo pod francuskom vladavinom. U tom razdoblju francuski vedutist Louis-François Cassas proizvodi kvalitetne vedute na kojima su vidljive spomenute srednjovjekovne zidine koje su bile modernizirane tu i tamo radi upotrebe obrambene artiljerije.

Padom Napoleonske države Istra postaje dio Habsburške monarhije, što označava početak novog razdoblja za poluotok a posebice za Pulu. U već spomenutoj transformaciji gradskog tkiva mijenja se i njegov višestoljetni obujam označen srednjovjekovnim zidinama. U prvoj polovici 19. stoljeća austrijska uprava sporim hodom započinje s modernizacijom grada. Prilagođene srednjovjekovne zidine su još uvijek bile očuvane, ne samo prema kopnu već i prema moru.⁹² Gradske zidine sa srušenim tornjevima prema kopnu u debelim su zemljanim nasipima još uvijek u dobrom dijelu bile sačuvane. Do 1855. godine zidine prema moru pretvaraju se polako u potporne zidove vrtova ili se inkorporiraju u strukturu rubnih građevina koje su na njih već ranije bile sjele.⁹³

Nakon izgradnje brodogradilišta i arsenala u drugoj polovici 19. stoljeća nestaju definitivno i srednjovjekovne zidine a zamjenjuju ih reprezentativne zgrade nove uprave. Danas još uvijek postoje dva segmenta kopnenih zidina koji svjedoče o njihovoj prošlosti: između Herkulovih vrata i Dvojnih vrata prvi te jugoistočno u blizini slavoluka Sergijevaca drugi. Rušenje gradskih zidina vidljivo je ako se uspoređi katastarske planove s početka 19. stoljeća poput onog iz 1820. godine s onim kasnijima iz 1866. i 1872. godine. Vidimo kako zidine se ruše relativno brzo na morskoj strani dok kopnene opstaju i postepeno se smanjuju do današnje spomenute razine.

Zaključno, pulski bedemi očuvali su svoju srednjovjekovni obujam i prilagođavali su se zahtjevima vremena. Njihova prilagodba novom topovskom oružju bila je potrebna ali suvremenici se spomenuta štupa tornjeva činila nezgrapnom i nelogičnom, što vjerojatno označava da je većinu pothvata učinjeno u žurbi pod strahom upada neprijatelja. Takva mješovita obrambena solucija ipak upućuje na to da se nastojalo sačuvati grad od invazije i pljačkaških pohoda s onoliko sredstava koliko se moglo, ili htjelo izdvojiti u tom trenutku.

92 Krizmanić, 'Prostorni razvitak Pule', 121.

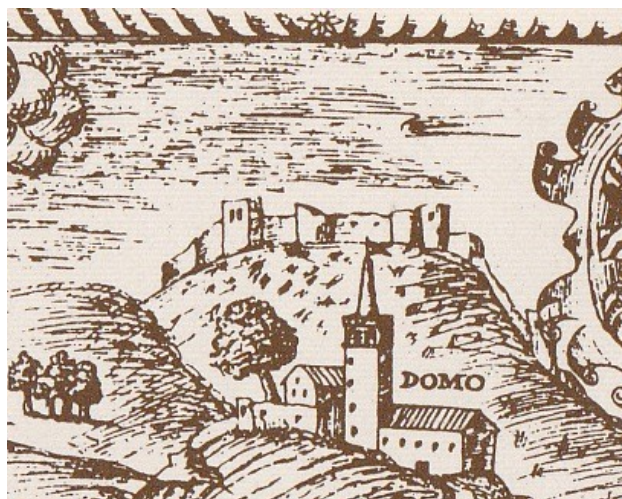
93 Isto, 127.

Nestabilne političke prilike ranog novog vijeka oslabile su grad do te mjere da ga središnja vlast nije uspjela dignuti na noge unatoč svojim naporima, te tako i zidine opstaju prepuštene samim sebi i zadržavaju svoj višestoljetni plašt koji se definitivno skida u razdoblju austrijske uprave.

4.2. *Gradski kaštel*

Podataka o kaštelu koji je nekad dominirao na gradskoj uzvisini usred samog urbanog središta ima vrlo malo. Sam kaštel srušen je u potpunosti sa zemljom u 17. stoljeću, kada započinje gradnja nove utvrde o kojoj će kasnije biti riječ. Prije toga se stoljećima slabo koristio i nalazio se u ruševnom stanju. Svojoj je prvobitnoj svrsi najvjerojatnije posljedni put služio u dobi dok je obitelj Castropola još uvijek njime upravljala. Akvilejski je patrijarh darovao kaštel upravo toj obitelji, koja tijekom 13. stoljeća gradi jaku utvrdu u samom srcu grada.⁹⁴

Grafički prikaz koji opisuje ono što je od važne utvrde ostalo je onaj Angela degli Oddia iz 1584. godine, na kojemu je vidljiv zidni plašt srednjovjekovne utvrde, raščlanjen tornjevima i kontraforima. Toranj s lijeve strane i dalje sadržava otvore u gornjem registru, dok se sa obje strane građevine vidi produžetak obrambenog zida utvrde. Povijesna vrela mogu donekle razjasniti strukturu ove srednjovjekovne građevine.

Slika 11 : gradska utvrda, detalj (Angelo degli Oddi).

⁹⁴ Foscan, *I castelli medioevali dell'Istria*, 118.

Francuski inženjer De Ville, o kojemu će kasnije biti riječ, u svom opisu Pule iz 1630. godine spominje kako je od kaštela preostao samo zidni obod oko zemljanog zaravanka na vrhu. Oblik mu je bio nepravilan, gotovo jajolik, s dužim promjerom od osamdeset četiri koračaja, a kraćim od sedamdeset četiri.⁹⁵ Koparski podestat Marc'Antonio Trevisan, također izvješćuje 1610. godine, kako od Castropoline rezidencije nije ostalo ništa drugo osim jedne ruševne crkve podložne kiši i vjetrovima, krnjeg tornja i hrpe kamenja. Prostor unutar perimetra zdanja postao je veliki vrt koji je služio za ispašu.⁹⁶

Detalniji je opis pulskog kneza Luce da Chà de Mezzo iz 1561. godine. Knez navodi kako je kaštel čija kružnica zidina mjeri dvijesto devedeset četiri stopa postavljen usred grada. Te su se zidine nalazile iza barbakana te su dodatno štatile kaštel, jer se između obrambenog zida i kaštela nalazila otvorena, sravnjena površina. Taj je zidni obod na mnogim mjestima uništen, te je na svakoj strani dopunjen barbakanom. Zid je na ovaj način razdvajao grad u dva dijela: civilni i vojni. Takva podjela postojala je i u antičkom razdoblju, gdje se grad dijelio u *pars inferior* i *pars superior*, a postoji i naznaka da su u kasnoj antici, u razdoblju krize carstva, unutar samih gradova postojala područja odijeljena zidom na ovakav način. U Puli je to mogla biti bivša pretpovijesna gradina, a nakon nje antički castrum, koji je bio odvojen od civilnog dijela grada.⁹⁷

U središtu oboda zidina stoji kaštel u kojem, izvješćuje knez, ne postoje ni stambeni objekti, ni ostaci prostora korištenih za stanovanje. Unutar površine koja je sada postala vrt, nalaze se ostaci jedne velike crkve bez krova, čiji zidni plašt i dalje imponantno stoji. Radilo se o crkvi svetoga Vida, nastaloj na mjestu prethodnog kapitolija na tjemenu grada.⁹⁸ Nedaleko od crkve nalazilo se zdanje čiji oblik podsjeća na niski toranj i koje je, sudeći po svjedočanstvima stanovništva, služilo kao mlin na vjetar.⁹⁹

Nadalje, pulski knez izvješćuje kako je ovaj kaštel imao četiri vrata tako da je svaki ulaz odgovarao glavnim vjetrovima, odnosno kardinalnim točkama. Ona na zapadu bila su u tolikoj mjeri uništena da je bilo nemoguće raspoznati ostatke, dok su ona na sjeveru bila u

95 De Ville, 'Starina u luci i gradu Puli', 18

96 Caprin, *Istria nobilissima*, sv. 1, 152

97 Suić, *Antički grad*, 354.

98 Isto, 219

99 Caprin, *Istria nobilissima*, sv. 1, 152

ruševnom stanju. Istočna su vrata bila pak još uvijek netaknuta i dobro održana, te su se nalazila na pročelju poligonalnog tornja. Izvori navode kako su bila sagrađena velikim kamenim blokovima od grubo obrađene stijene.¹⁰⁰ Pokraj istočnih vrata s unutarnje strane zdanja, nalazila su se i jedna manja koja su ispod zemlje vodila do očuvane cisterne. Cisterna je, kako je sam knez de Mezzo napisao, bila duga četrdeset dvije stope a šira trideset jednu stopu te je bila nadsvođena „voltama“. Moguće da se radilo o pojasnicama bačvastog svoda kojih je bilo osam, a visina samog svoda bila je trinaest do četrnaest stopa. Knez je zatim nadodao da je zbog lošeg održavanja cisterna sadržavala vrlo malo vode.¹⁰¹ Zadnji, južni ulaz nalazio se u lošem stanju i bilo je upitno koliko će još stajati uspravno. Pored njih, nalazio se barbakan opremljen kavalikom, izrađen velikim četvrtastim blokovima od stijene. Nasip koji je okruživao kavalir bio je još uvijek održan i funkcionalan.¹⁰²

De Ville spominje kako su se u njegovo doba, više od pola stoljeća nakon izvješća kneza de Mezza, neki razvaljeni tornjevi još jedva stajali, no ne zbog starine, već zbog nevaljale gradnje.¹⁰³ Takva nevaljala gradnja mogla je biti uzrok brze sanacije tvrđave tijekom stoljeća. Valja se prisjetiti kako su dva desetljeća prije de Villeovog dolaska u Pulu Istrom harali uskoci, dok je kroz čitavo 16. stoljeće prijetila konstantna opasnost od turske invazije. Također, ne smije se zaboraviti rat protiv Cambrayske lige, u kojemu je Venecija sudjelovala. Upravo zbog tih događaja, razloga za izgradnju ili sanaciju fortifikacije unutar grada bilo je mnogo. Također, de Villeova rečenica upućuje na stanje u kasnoj antici, kada se pod bizantskom vlašću odvija fenomen kastrizacije i prenamjena antičkog građevnog materijala iz napuštenih objekata u gradnji fortifikacija.¹⁰⁴ Ta upotreba spolija, koja je i danas vidljiva u ostacima gradskih bedema, mogla je biti prisutna i u izgradnji utvrde te se mogla dojmiti vrlo nezgrapnom francuskom inženjeru.

Tjeme grada još je od pretpovijesnog razdoblja imalo funkciju obrane naselja, a u razdoblju antike ono se pretvara u vojnu zonu, suprotstavljenu nižim dijelom grada namijenjenim za stanovanje. Srednjovjekovni kaštel naslonio se na antičku fortifikaciju i od nje naslijedio te samu dispoziciju prostora i perimetar. Vojna zona je, dakle, bila označena

100 Isto.

101 Caprin, *Istria nobilissima*, sv. 1, 152

102 Isto.

103 De Ville, 'Starina u luci i gradu Puli', 18

104 Suić, *Antički grad*, 357

prethodno spomenutim zidnim obodom, što je odgovaralo perimetru nekadašnje pretpovijesne gradine. Svrstavanje ulaza ravajući se kardinalnim točkama karakteristika je rimskoga castruma. Pulski se castrum trebao nadovezivati istočno s Dvojnim vratima, a južno, sjeverno i zapadno s radijalnim ulicama – kardima, koje su odande kretale. Zaključno tome, Kandler također spominje kaštel omeđen ovalnim zidnim obodom koji je imao četiri ulaza, od kojih je još jedan sačuvan.¹⁰⁵

Upitno je koliko se kaštel mijenjao kroz vjekove i koliko je antičkih komponenata sačuvano. Temeljeći se prethodnim opisom pulskoga kneza, jasno je kako se utvrdu nastojalo modernizirati i nadograđivati prohtjevima vremena. Relativno suvremen pulskome knezu morao je biti južni bastion s kavalikom, dok je u tom razdoblju također ostao očuvan istočni ulaz, možda iz razloga što su s kopnene strane to bile osjetljivije točke za obranu grada. Po analogiji može se pretpostaviti kako je sličnih nadogradnji i pregradnji kaštel vidio i u prethodnim vijekovima, a njegov izgled se sukladno tome mijenjao.

Potrebno se prisjetiti kako nakon izгона obitelji Castropola oštećuje se i kaštel. Mletačka središnja vlast imala je običaj posvećivati pažnju Puli i osiguravati sredstva za opstanak onda kada je to bilo najnužnije. Iako je u kasnijim stoljećima nastojala naseljavati puljštinu, to se nije moglo reći i za sam grad. Moguće je kako je istim stavom postupala i prema kaštelu i modernizirala zdanje samo kada je bilo prijeko potrebno. Stoga je kaštel vjerojatno zadržao svoj srednjovjekovni karakter na uzvisini, posebice oni dijelovi koji su u opisu kneza i francuskog inženjera bili razrušeni.

U blizini grada ima nekoliko srednjovjekovnih kaštela. Bale su najbliže središte s kaštelom koji oponaša srednjovjekovne elemente ali po renesansnim kanonima.¹⁰⁶ Kaštel Soardo-Bembo pod vidljivim je utjecajem kasnosrednjovjekovnog mletačkog graditeljstva, s istaknutim ugaonim tornjevima i središnjim dijelom s poliforom koja je unosila svjetlo u veliki salon. Ova palača nije samo obrambenog karaktera, već i rezidencijalnog, a datira iz 16. stoljeća pa se zato ne može uzeti kao vjerodostojan element za komparaciju s pulskom utvrdom.

Ruševine nekadašnje utvrde na brdu Turnina kraj Rovinja mogu poslužiti za komparaciju s pulskom utvrdom. Rovinjska utvrda je nekoć nosila naziv *torre del Boragine*

¹⁰⁵ Kandler, *Cenni al forestiero*, 44

¹⁰⁶ Milan Pelc, *Renesansa* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2007), 49.

ili *torre della Voragine*,¹⁰⁷ a spominje se 1365. godine, kada mletački Senat šalje Vettorea Pisania ne bi li razmotrio stanje fortifikacije i dao prijedlog za njenu obnovu. Kaštel je nekad pripadao akvilejskim patrijarsima, zatim je prešao u ruke pulskog biskupa da bi na kraju pazenatički kapetan kupio objekt. Pisani odlučuje obnoviti dva ugaona tornja i postaviti na toj lokaciji nekolicinu stražara s kapetanom.¹⁰⁸ Pietro Coppo u 16. stoljeću, piše o tome kako je utvrda već napuštena i u lošem stanju te pojašnjava kako se radilo o staroj utvrdi četvrtastog tlocrta, s visokim i čvrstim zidovima te velikim bačvastim svodovima u njenoj unutrašnjosti. U njenom sklopu nalazio se i jedan revelin te ograđena cisterna.¹⁰⁹ Visoki zidovi te ugaoni tornjevi su komponenta koja je lako zamisliva i na pulskoj srednjovjekovnoj utvrdi, kao i cisterna te korištenje bačvastih svodova radi održavanja statičnosti cjelokupne konstrukcije.

Još jedna utvrda koju valja spomenuti usporedbe radi, je utvrda Possert kraj Belaja. Radi se o utvrdi iz 15. stoljeća koja je bila u vlasništvu raznih njemačkih plemenitaških obitelji sve do 16. stoljeća. Svi njeni elementi karakteristični su za srednjovjekovnu fortifikacijsku arhitekturu; visoki obrambena kula, merlature, opkop te maksimalno produljivanje pristupnog puta. Ipak, ova je utvrda izgrađena u manjoj skali. Nije se isključivo radilo o vojnom objektu jer je zdanje sadržavalo i prostore za stanovanje. Središnji dio utvrde čine kula, palas i unutarnje dvorište. Toranj je imao pet etaža i bio je mješovitog karaktera: niži katovi služili su za obranu, dok se višima moglo pristupiti samo kroz palas, a služili su za stanovanje. Ovaj je kaštel prilagođen terenu na kojem je sagrađen, jer je sjeverna strana bila najkritičnija točka, stoga su se opkop, produljen ulaz i debljina zidova prilagođavali sjeveru kako bi što bolje obranili napade neprijatelja.¹¹⁰

Dvije priložene utvrde ponavljaju elemente koji su bili prisutni i u pulskoj srednjovjekovnoj utvrdi, a to su tornjevi s kruništem, korištenje bačvastih svodova, opkop i cisterna. Kaštel u Balama također sadrži tradiciju srednjovjekovne gradnje sa svojim rizaritno istaknutim ugaonim tornjevima, element koji je vidljiv kroz prikaz degli Oddia i na pulskoj tvrđavi. Prije nego što je pulski kaštel doživio promjene, valja ga zamisliti uz prethodno navedene komponente, nadodavši tome i ortogonalnu dispoziciju prostorija.

107 Caprin, *Istria nobilissima*, sv. 1, 147.

108 Isto.

109 Isto.

110 Josip Višnjić, 'Srednjovjekovna utvrda Possert', *Histria Archaeologica*, br. 43 (2012), 74.

Slika 12 i slika 13: utvrda kraj Rovinja u 19. st. (lijevo) i kaštel Possert kraj Belaja (desno)

Gledajući ponovno prikaz pulskog kaštela na grafici Angela degli Oddia, koji datira dva desetljeća nakon kneževog opisa utvrde iz 1561. godine, moguće je raspoznati prethodno spomenute elemente. Sjeverni ulaz s tornjem odgovara lijevom tornju s dva prozora na grafici. Toranj je prikazan kako i dalje stoji uspravno dok je onaj zapadni, prikazan na grafici kao istaknuti dio zida u sredini, u puno gorem stanju. Južna kula koja se nalazi na desnoj strani prikazanog kaštela čini se više očuvanom od one zapadne te je moguće pretpostaviti kako istaknuti dio ispred kule predstavlja spomenuti kavalir. S obje strane kaštela nastavljaju se zidovi koji silaze niz brdo. Radi se o zidnom obodu koji je okruživao kaštel i odvajao ga od ostatka grada, ovdje prikazan tek simbolično.

4.3. Mletačka utvrda iz 17. stoljeća

Srednjovjekovna utvrda na vrhu gradskog brežuljka je stoljećima izgubila svoju funkciju i bila je svedena na veliku ruševinu koja je pretežito zjapila prazna. Redovna milicija stacionirana unutar nje je pro forme dolazila na svoj položaj samo u slučajevima kada mletački viši dužnosnik posjećivao grad. S obzirom da je čitav grad bivao zapušten zbog malaričnog zraka i nepodnošljivih uvjeta za život tako je i utvrda prva bila ta koja se napuštala.

Venecija se na početku 17. stoljeća upustila u iscrpan Uskočki rat (1615-1617) koji je opustošio Istru. Posljedice tog rata su se osjećale dugo nakon sukoba, a netrpeljivost između dvaju sila na poluotoku, Habsburške monarhije i Mletačke republike, nije se gasila. Na pomolu Tridesetogodišnjeg rata Venecija polako uviđa kako je jug poluotoka s pulskom

lukom u vrlo lošem stanju. Istarski providur Francesco Basadonna 1625. godine izvješćuje o slabom stanju tamošnjih utvrda tvrdeći kako nema ni jedne koja bi mogla odoljeti topovskom napadu.¹¹¹ Venecijanske se vlasti odlučuju za gradnju dviju kamenih bastionskih utvrda: jedne na gradskoj uzvisini, a druge na otoku sv. Andrije koji se pokazao povoljnijim od ostala dva otočića za takvu stratešku funkciju. Pripreme za gradnju počinju 1629 godine, a za projektanta se odabire se francuskog graditelja i teoretičara fortifikacijske arhitekture, Antoinea de Villea (1596-1674) koji odmah izrađuje projekte za pulske utvrde.¹¹² Gradnja utvrde počinje slijedeće godine.

Razmjerno male dimenzije utvrde diktirala je pozicija srednjovjekovnog kaštela pulskih gospodara Castropola, a prije njega ilirska gradina. Zidovi prijašnje građevine srušeni su da bi ih naslijedila utvrda kvadratnog rasporeda u tlocrtu, s peterokutnim bastionima i uglovima. Najprije su izgrađena dva bastiona na ugroženijoj strani prema luci, a potom i ostali.¹¹³ De Villea se često kritiziralo zbog toga što je koristio kamen s obližnje ruševine velikog rimskog kazališta na uzvisini Zaro van gradskih zidina, no kako je i on sam rekao „(...) njegov ostatak se još držao nagrđen pa smo se poslužili pri gradnji tvrđave – jer je bila prikladna građa. I tako smo dali kazalištu drugi oblik na vrhu brda.“¹¹⁴

De Ville je bio poznavatelj antičkih starina i bilo je malo vjerojatno da bi uzimao kamene blokove s ruševnog zdanja ako bi ono i dalje ličilo na svoju izvornu formu. Navodi kako je antička građevina dodatno oronula u požaru izazvanim udarom groma nekoliko godina ranije i zato se odlučio za varijantu koja je odavna bila poznata sa strane mletačkih graditelja te lokalnog stanovništva: reciklaža antičkih spolija.

Nova pulska utvrda imala je oblik kvadrata s četiri šiljasta ugaona bastiona i četiri ravelina. De Ville je zamislio u unutarnjem prostoru utvrde, uz svoja četiri krila, namjenske zgrade, a na istočnoj strani i kapelu tvrđave. Od ravelina ucrtava samo onaj sjeverni dok ostala troje nisu bila izvršena do kraja.¹¹⁵

111 Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske* (Zagreb: IPU, 2009), 72.

112 Katarina Horvat-Levaj, *Barokna arhitektura*, (Zagreb: Naknada Ljevak, 2015), 690.

113 Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 73.

114 De Ville, 'Starina u luci i gradu Puli', 20.

115 Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 74.

Projektant navodi kako je ovaj oblik utvrde bio najpoznatiji model bastiona u Europi, posebice za utvrde manjeg opsega. Najveća pritužba za pulsku utvrdu bila je ta da je utvrda bila previše malena. Razlog tome je bio već spomenuti ograničeni prostor što je za njezinu gradnju stajao na raspolaganju, međutim inženjer opravdava svoj projekt tako da ako bi utvrda bila prostranija, temelji bi morali biti odviše visoki, a time bi sam objekt bio ranjiviji.¹¹⁶ De Ville je možda htio kompenzirati reducirane dimenzije nove utvrde s posebnim modus fabricae, bazirajući se i na antičku ostavštinu samoga grada Pule. Elevacija koja se može očitovati na kurtinama i bastionima uspoređuje se s arhitektonskim redovima civilnog graditeljstva. Svaki od slojeva utvrde, od podnožja do parapeta odgovarao bi tako elementima klasičnog arhitektonskoga reda (baza, tijelo stupa, kapitel te arhitrav), što je zanimljiv koncept.¹¹⁷

Sam portal na južnoj strani oponaša slavoluke antičkoga Rima. „Svi elementi portala kompozicijski se izjednačavaju kurtini kojoj portal pripada: podnožje polustupa odgovara podnožju cijele utvrde, njegova baza odgovara skošenoj uvlaci, tijela polustupova podudaraju s bastionskim skošenjem, kapiteli cijencu kurtine a gređe parapetu bedema.“¹¹⁸ Treba još nadodati kako se u pulskoj elevaciji očituje inverzija uobičajene strukture ovog tipa utvrde: u najnižem registru ziđe je vertikalnog lica dok nad njima se nastavlja kosina koja se penje sve do vijenca, što je suprotno od uobičajene skošene donje zone na kojoj se naslanja vertikalno ziđe.¹¹⁹

Uzevši u obzir konfiguraciju tla te skučen prostor za ovako važan objekt, projektant se odlučio za ovakvu zanimljivu soluciju, te povezoao je s antičkom ostavštinom grada. Interpretacija klasične umjetnosti u već razvijenom ozračju venecijanskog manirizma proizvela je portal s motivom serliana. Ovakvo oblikovanje portala primjenjuje Michele Sanmicheli na Kopnenim vratima u Zadru čiji stilski izričaj nije umanjio njenu fortifikacijsku djelotvornost.¹²⁰

116 Isto, 75.

117 Isto, 76.

118 Horvat-Levaj, *Barokna arhitektura*, 690.

119 Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 77

120 Horvat-Levaj, *Barokna arhitektura*, 692.

Utvrdna na otoku sv. Andrije usred pulskog zaljeva trebala je biti puno veća od one na gradskoj uzvisini i čuvati sam prilaz u gradsku luku. Sv. Andrija nalazio se u sredini u nizu od tri otoka: sv. Katarina na sjeveru te sv. Petar na jugu. Zadnji otočić zvan Uljanik bio je previše malen i preblizu samom gradu stoga se nije mogao uzeti u obzir kao validan kandidat za izgradnju fortifikacije. De Ville je smatrao kako je baš na sv. Andriji najpovoljnije izgraditi bastion jer su plovila mogla proći samo sa strane toga otoka, dok između Sv. Katarine i kopna te sv. Petra i kopna more je bilo previše plitko te veća plovila su morala promijeniti kurs prema već spomenutoj putanji.¹²¹

Od gradnje utvrde na otoku se odustalo ne samo zbog nestašica sredstava i građevnog materijala nego i zbog nestabilnih političkih prilika i interesa mletačke vlasti za daljnje investicije. Ironičan je podatak koji govori o tome kako se novoizgrađena utvrda na gradskoj uzvisini rijetko koristila u narednim razdobljima i kako je izgubila funkciju, prateći dekadenciju samog grada te Prejasne republike.

¹²¹ De Ville, 'Starina u luci i gradu Puli', 17.

5. Komunalna arhitektura

Povijest Komunalne palače treba potražiti još u razdoblju antike te predstavlja dug i kompleksan proces prilagođavanja građevine potrebama stanovništva ili vlasti. S obzirom da se radilo o najvažnijem objektu unutar grada, palača se često pregrađivala i mijenjala svoje lice prilagođavajući se potrebama svakog razdoblja ali i stilskom ukusu pojedinog perioda.

Postojanost gradske uprave na današnjem lokalitetu Komunalne palače seže u razdoblje Rima. Pretpostavlja se da je jedan od hramova, točnije istočni Dijanin hram, u tom razdoblju promijenio uporabu iz sakralnog prostora u prostor za kuriju odnosno za vijeće unutar grada.¹²² Kontinuitet uporabe te građevine od strane gradskih vlasti zadržava se kroz srednji vijek dok u 13. stoljeću dolazi do velike promjene unutar sklopa koji počinje polako zauzimati karakterističnu formu, danas vidljivu tek u tragovima.

Na mjestu palače ili kako je također bila nazivana „gradskom kućom“ u antičko su doba stajale sakralne građevine kapitolinske trijade.¹²³ Uz današnji zapadni hram koji je bio posvećen kultu cara, postojao je i istočni, navodno posvećen božici Dijani, te onaj središnji koji je bio većih dimenzija od ostala dva.¹²⁴ Hram u sredini vrlo brzo nestaje nakon pada rimskoga carstva dok se zapadni i istočni hram u razdoblju romanike počinju se povezivati nizom kuća čineći jednu kompaktnu cijelinu.¹²⁵ Augustov je hram u kasnoj antici sakraliziran i time, u ulozi kapele pripojen upravnoj zgradi.

Hram je u spomenutom razdoblju bio dostupan s prizemlja i s prvog kata posebnim bočnim prilazima, a nekadašnja antička cela podijeljena je na katove.¹²⁶ Augustov hram sakraliziran je u razdoblju dokidanja poganskog kulta i afirmacije kršćanstva kao državne religije još krajem 4. stoljeća. Pretvorba u vjerski objekt omogućila je očuvanost hrama u ozračju netolerancije prema poganskim kultovima i njihovim prostorima za kult.¹²⁷

122 Attilio Krizmanić, *Komunalna palača – Pula* (Pula: Istarska naklada, 1988.), 108.

123 Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji I* (Pula: Arheološki muzej Istre, 1999), 135.

124 Krizmanić, *Komunalna palača*, 108.

125 Isto, 117.

126 Isto, 128.

127 Andrej Bader, 'Augustov hram od ranokršćanske crkve do muzeja' *Histria Archaeologica*, br. 45 (2014), 138.

Sam hram koji je nekoć bio jedinstvena cela sada je bio podijeljen na katove, gdje je prizemlje bilo namijenjeno bogoslužju, dok je prvi kat bio povezan sa spomenutim romaničkim kućama. Kuća koja se naslanjala na istočni zid hrama bila je povezana na prvom katu s hramom što je vidljivo i po oknima na istočnom zidu, kao i po utorima za nosače podova unutar hrama. U doba Venecije hram je vjerojatno bio oslikan freskama.¹²⁸ Nije poznato kada je ovaj objekt prestao služiti vjerskoj svrsi, ali moguće je pretpostaviti da se napuštanje hrama, kao i napuštanje palače događa krajem 16. stoljeća nakon gusarskih upada te početkom idućeg stoljeća s Uskočkim ratovima.¹²⁹

5.1. Nova Komunalna palača

U razdoblju Komunalne vlasti dolazi do velike promjene i investicije u samu palaču koja je trebala predstavljati komunalnu vlast i slobodu grada. Godina 1296. smatra se godinom u kojoj je dovršena pregradnja. Nova zgrada označavala je fiktivnu slobodu koju je uskoro oduzela ambiciozna obitelji Castropola, a nedugo nakon nje Venecija.¹³⁰

Gradnja palače iz 1296. godine bila je potpomognuta i financirana od strane bogatih pulskih obitelji, među kojima i obitelji Sergijevaca odnosno Castropola, najbogatije obitelji unutar grada. Namjere potonje obitelji nisu bile samo prikupiti bogatstvo nego i moć unutar grada. Prilikom gradnje nove palače dolazi do rušenja i pregradnje prethodnog romaničkog objekta. U romaničkom je razdoblju gradski trg imao svoj reprezentativan objekt u kojemu su bile utjelovljene moć i slava Pule. Radilo se o komunalnom tornju koji je stajao na istočnom kraju trga, s druge strane ceste odvajajući palaču od spomenute građevine.¹³¹ Pretpostavlja se da je u prethodnom razdoblju Dijanin hram na istoku bio već porušen ili ga je u gotičkoj obnovi trebalo porušiti radi statičkih razloga, te prekriti strukturu novim gotičkim plaštom.

Između Dijaninog i Augustovog hrama postojale su tri romaničke kuće koje sada gube svoju strukturu. Nadomještene su gradskom vijećnicom koju je moguće vidjeti i danas te koja je u svom perimetru obuhvaćala istočni takozvani Dijanin hram i dvije od tri navedene kuće. Zadnjoj kući koja se nalazila između Augustovog hrama na zapadu i novog komunalnog objekta prilagođava se struktura i dobiva nove prizemne prostorije kao i gospodsku ložu na

128 Bader, 'Augustov hram', 139.

129 Isto, 142.

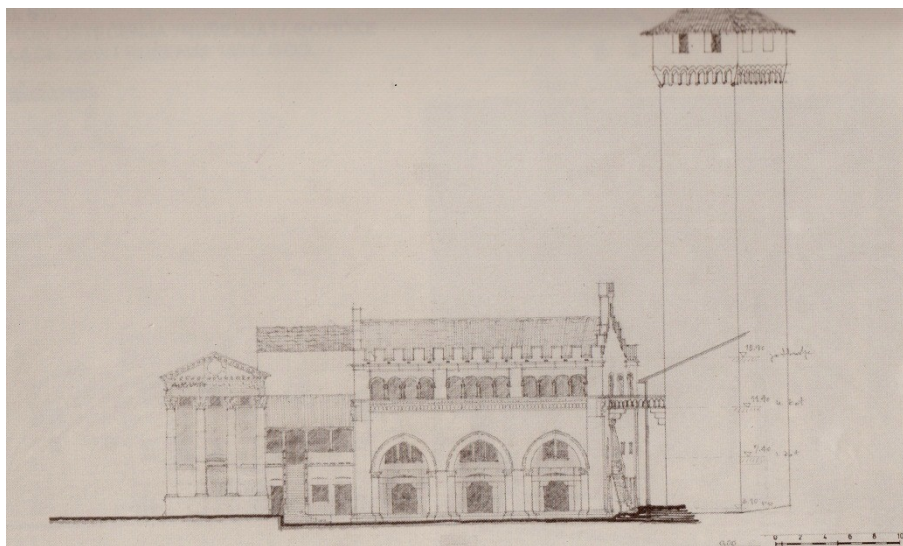
130 Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, 127.

131 Isto, 119.

prvom katu do koje se dolazilo elegantnom skalinadom, a koja je vodila u dvoranu vijećnice¹³². Stubište je vodilo ravno prema prizemlju do razine podijuma gdje se širilo u zadnjim stepenicama u polukrug. Zadnje su stepenice spajale razinu tla komunalne palače sa stilobatom Augustovog hrama koji je bio za nekoliko stuba viši od preostale strukture.¹³³

Novi gotički plašt građevine učinio je građevinu na sjeveroistočnoj strani trga jedinstvenom, dok je s Augustovim hramom bila povezana spomenutom ložom. Augustov hram tada je služio kao sakralni objekt za gradske magistrature. Koncept crkvene kapele u sklopu objekata gradske uprave moguće je pronaći na primjerima vijećnica susjedne Italije, poput Firence ili Venecije. U pulskom je slučaju to bio hram koji je već ranije bio pretvoren u crkvu posvećenu Bogorodici.

Južno pročelje palače otvaralo se u trijem definiran najvjerojatnije trima gotičkim lukovima, dok se s bočnih strana otvarao prema ulici odnosno hramu.¹³⁴ Pronađena je sličnost u izradi gotičke bifore unutar samostana sv. Franje s ostacima gotičkog luka na južnom pročelju. Dokazano je kako su lukovi na južnom pročelju bili drugačijih dimenzija, odnosno viši, dok je bočni luk na istočnom pročelju bio už i niži kako bi ostalo prostora za ostale elemente u konstrukciji.¹³⁵

Slika 14: Komunalna palača iz kraja 13. stoljeća (prema A. Krizmaniću)

132 Isto, 128.

133 Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, 128.

134 Isto.

135 Isto.

Palača je u ovom razdoblju dobila ujednačeni kat koji je vizualno odvojen od prizemlja s razdjelnim vijencem ukrašenim frizom visećih lukova, danas vidljivima u isprekidanoj sekvenci na istočnom pročelju zgrade. Friz je također označavao razinu prozora na prvom katu te služio kao parapet.¹³⁶ Priložena rekonstrukcija palače prikazuje prvi kat južnog pročelja glavnog objekta poput registra ispunjenog trima kvadriforama odijeljenim pilastrom koji ponavlja ritam kolonade u trijemu. Neizostavno je i gotičko krunište koje se nalazilo u zadnjem registru palače te pratilo bočno dvoslivan krov.

Ne smije se nikako izostaviti komunalni toranj koji nije bio pripojen čitavom sklopu, ali je zato bio povezan mostom. Most je visio iznad ulice, između istočnog pročelja i tornja. I danas su vidljivi fragmenti na istočnom pročelju koji upućuju na postojanje jakih kamenih konzola koje su nosile čitavu konstrukciju mostića.¹³⁷ Komunalni je toranj, osim navedenog ulaza preko mosta, mogao imati i zaseban ulaz na prizemlju, a temeljem vedute iz 15. stoljeća moguće je identificirati ovaj toranj kao visoku građevinu s proširenim završetkom.¹³⁸

Stražnji dio palače, odnosno sjeverno pročelje, u ovom razdoblju ne mijenja se bitno te zadržava raspored elemenata iz prijašnjeg romaničkog razdoblja. Provode se preinake na zapadnom hramu gdje se dodaje jaki kontrafor te polako se zatire izgled istočnog Dijaninog hrama radi nadogradnje statičkih elemenata.¹³⁹ Stražnji dio palače sadržavao je posebne ulaze te stepenice i dvorišta koja su vodila na kat, a za koja se može pretpostaviti da su imala oblik baladura, konstruktivni element čest u Istri.¹⁴⁰

U sklopu gradnje nove reprezentativne komunalne palače djeluje i kiparska radionica čije fragmente još danas možemo promatrati na pročelju građevina. Elementi iz ovog razdoblja za koje se pretpostavlja da su djelo lokalne kiparske radionice, jesu uokvireni rubni pilastri, lebdeće slijepe arkadice s konzolicama specifične dekoracije te telamoni i impost koji su ostali sačuvani.

Od spomenutih konzolica visećih slijepih arkadica danas je sačuvano samo dvadeset i pet njih, a smatra se da ih je u cijelosti postojalo šezdeset dvije koje su podupirale šezdeset

¹³⁶ Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, 129.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ Isto, 130.

¹⁴⁰ Isto.

arkadica u zoni vijenca. Dekorativni repertoar tih konzolica je vegetabilan, antropomorfan, zoomorfan ili sa stiliziranim motivima koji se ponavljaju više puta. Na južnom vijencu nije sačuvana niti jedna konzolica nakon rušenja u 17. stoljeću.¹⁴¹

Telamon u visokom reljefu na jugoistočnom uglu zgrade smješten je unutar niše koja se naslanja na ugaoni polustup. Figura u reljefu postavljena je na vlastiti postament, a iznad nje vertikalni niz završava krnjom piramidom te dodiruje vijenac, aludirajući na gotičku fijalu. Telamon nastoji izazvati apsurd njegove potporne funkcije vijencu. To se očituje u pogrbljenoj posturi, nagnutih prsa, povinutih ramena i razmaknutih koljena, čime se naglašava teret koji nosi. Po bradatoj glavi, pletenicama, bluzi i štitu vjerojatno predstavlja ratnika.¹⁴²

Skulpturalnom inventaru općinske palače u Puli odgovara i impost koji se nalazi u lapidariju Arheološkog muzeja Istre. Impost ima oblik sunovraćene krnje piramide s pravokutnim bazama. Obrađen je s tri strane u visokom reljefu. Na prednjoj je strani lav okrenut profilom u desno, na desnoj strani je kentaur u trku s napetim lukom i šiljatom kapom, a na lijevoj strani stoji raskriljeni grifon koji grabi zeca u trku, dok oko njega stoje magarac, ptica i zmija u manjoj skali. Postavivši sva tri reljefa u jedan horizontalan segment vidimo lava kako biježi od grifona i dolazi pod strijelu kentaura.¹⁴³

Fragmenti skulpturalnog inventara iz razdoblja izgradnje nove palače krajem 13. stoljeća pomažu datirati i atribuirati dislociranu kamenu plastiku u drugim središtima Istre. Tako su dvije figure svetaca u Karšetama i jedna lučna figura ugrađena na vrh pročelja u Bujama stilski i ikonografski povezane te uz kamenu plastiku recikliranu u kriпти Novigradske katedrale predstavljaju ostatke novigradske propovjedaonice. Radilo se o ugaonim figurama evanđelista koji su bili postavljeni na prsobranu propovjedaonice.¹⁴⁴ Ulomci dvaju različitih vijenaca te dvije izdužene figure u visokom reljefu na uskim pločama uzidani u pročelje, po njima zvano „Kuća dva sveca“ na Predolu u Poreču, svojim smještajem djeluju kao spolije. Radilo se o fragmentima porečke propovjedaonice, također ugaonim figurama prsobrana propovjedaonice.¹⁴⁵

141 Josip Stošić, 'Kiparska radionica općinske palače u Puli' *Peristil* sv.8-9, br.1 (1966.), 30.

142 Stošić, 'Kiparska radionica općinske palače u Puli', 30.

143 Isto, 31.

144 Isto, 32.

Radi se strogom frontalitetu i simetričnosti te težnji da figura prerasta u punu plastiku unutar jakog arhitektonskog okvira i unutar dva tektonska elementa na obrubljen ugao. Također figure objedinjuje i obrada bademastog oblika očiju obrubljenih prutićem, a na isti su način oblikovani pramenovi kose.

Nedaleko od Komunalne palače, na pročelju kuće pod brojem 25 u ulici Sergijevaca nalaze se nepotpuno sačuvana kvadrifora ukrašena figuralnim prikazima. Ikonografski ova skupina predstavlja kardinalne kršćanske vrline. Kardinalnih vrlina je četiri: Razboritost, Pravednost, Umjerenost i Jakost. Ovdje vidimo samo tri od četiri vrline te je moguće pretpostaviti da se četvrta vrlina izgubila ili zatrla s vremenom. Sve tri skulpture jednake su po izradi, s identično obrađenim glavama i poprsjima. Prva figura razlikuje se od ostalih dviju zbog zatvorenog plašta s kopčom koji simetrično pada s ramena. Ostale dvije figure obučene su u odjeću tipičnu za srednjovjekovno doba, s dorađenim rukavima.

Prema analizi iz priložene slike, redoslijedom bismo mogli zaključiti kako prva figura s plaštom predstavlja Umjerenost ili Pravednost, središnja figura Jakost te zadnja figura Razboritost. Prva skulptura čini se nejasnom jer nedostaje konkretan atribut koji nije vidljiv. Zbog položaja ruku moglo bi se zaključiti da bi se radi o Umjerenosti koja lijeva vodu i vino iz kaleža u kalež. Ipak bi se prvu skulpturu moglo identificirati s Pravednosti zbog plašta kojeg figura nosi i kojega možemo zamisliti u purpuru te položaja njene desne ruke koja je vjerojatnije držala mač nego kalež, kojeg sada nema. Drugu skulpturu identificiramo kao Jakost zbog stupa u njenim rukama, dok zadnjoj pripisujemo ulogu Razboritosti zbog zrcala u ruci.¹⁴⁶

145 Isto, 37.

146 *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990.), 340.

Slika 15: Grupa kardinalnih vrlina u ulici Sergijevaca

Postavljanje kardinalnih vrlina dolazilo je s jasnom porukom a ukoliko se one nisu stavljale na pročelja crkava onda su svakako bile pozicionirane na nekoj drugoj reprezentativnoj, javnoj građevini, primjerice općinskoj vijećnici.

Ivan Matejčić koji se ovom grupom skulpture pozabavio mislio je da je riječ o sekundarno ugrađenoj plastici koja se izvorno nalazila na komunalnoj palači, međutim kako je nedavnim otucanjem žbuke dokazano da su figuralno reljefi *in situ* sačuvani te da su krunili reprezentativnu poliforu zaključio je da je ovdje riječ o reprezentativnom pročelju druge javne građevine, općinske vijećnice, tj. sjedišta komunalne samouprave za mletačkog razdoblja. To je važan nalaz koji potvrđuje svojevrstu bicentričnost civilne gradske uprave, komunalnu palaču kao sjedište mletačkog upravitelja Pule i daleko manju javnu zgradu u kojoj je vjerojatno funkcionirala općinska vijećnica. Pulske vrline pripadaju 15. stoljeću.

Smatra se kako su vrline proizvod radionice koja je djelovala u Puli u drugoj četvrtini 15. Stoljeća.¹⁴⁷ Uspoređujući ikonografsku skupinu s kamenim tabernakulima u mutvoranskoj i rakljanskoj crkvi, te s reljefom Bogorodice zaštitnice na portalu Sv. Marije od Milosti u Puli moguće je prepoznati sličnosti u izradi. Mutvoranska kamena plastika i ona iz Raklja izrađene su 1425. godine i 1431. godine. Reljef Bogorodice isto pripada drugoj četvrtini 15. stoljeća.¹⁴⁸ Prema tim podacima moguće atribuirati skulpture majstoru koji se u

¹⁴⁷ Matejčić, 'Gruppo scultoreo gotico a Pola', *Atti VI Centro di ricerche storiche di Rovigno*, (Trieste: Unione Italiana, 1976), 392. Usporedi s: Ivan Matejčić, Predrag Marković, Damir Tulić, *Kiparstvo u Istri 2: od 14. Do 18. Stoljeća* (Pula: Istarska Kulturna Agencija: 2017).

¹⁴⁸ Isto, 394.

Raklju potpisuje kao Majstor Dominis. Sličnost u izradi nose dva kapitela s grbovima na bočnoj strani trijema komunalne palače u Puli. Periodizaciju vrlina početkom 15. stoljeća potkrijepljuje i stavka da u tom razdoblju venecijanska gotička skulptura pokazuje znakove provincijalizacije.¹⁴⁹ U pulskom slučaju to su čista i jednostavna izvedba formi koja je diktirana skulptoralnom tradicijom koja je prethodno opisana kroz radionicu komunalne palače iz 13. stoljeća.

5.2. *Novovjekovno razdoblje Komunalne palače*

U renesansnoj preinaci palače dolazi do daljnjih noviteta. Komunalna je vlast podrazumijevala vladavinu mnogih, a građani su morali imati funkcionalan prostor za vijećanje. Već spomenuto Malo vijeće, Veliko vijeće, Tajno vijeće i ostali politički organi imali su svoj prostor u palači. U mletačko doba dolazi do promjene u političkom ustroju unutar grada. Glavna je karika sada knez (*conte*) koji djeluje zajedno s vijećima koji sada su sačinjeni isključivo od plemstva i patricijskih obitelji, što direktno utječe na funkcionalnost same palače.

Ranorenesansno je razdoblje za Pulu bilo razdoblje blagostanja i procvata. U 16. stoljeću dolazi do stagnacije. Nakon burnog 14. stoljeća u kojemu grad proživljava novu opasnost i razaranje u ratu Mletačke republike s Genovom, 1380. godine u kojoj sigurno stradava i palača. U renesansnom razdoblju palača ne samo zbog njene ruševnosti nego i zbog dotrajalog gotičkog izgleda više nije dostojan i reprezentativan objekt mletačke vlasti u gradu. Kako zbog obnove, tako i radi efekta veličine *Serenissime*, od druge polovice 15. stoljeća započinje se niz zahvata koji moderniziraju građevinu ukusima svoga razdoblja, nastavljajući njeno uljepšavanje u 16. stoljeću.¹⁵⁰

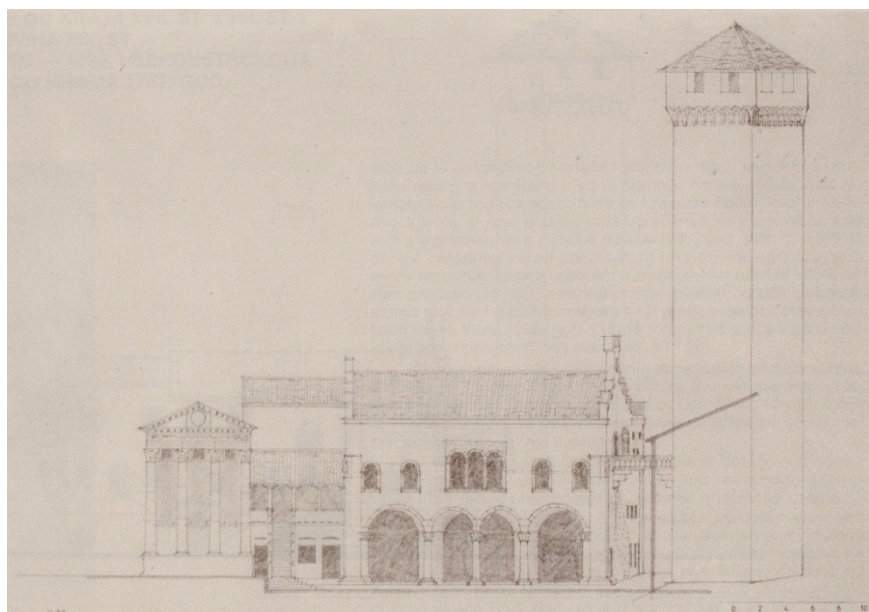
Komunalna palača danas sadrži, kao i iz prethodnog razdoblja, samo fragmente njene renesansne faze. Treba uzeti u obzir kako je krajem 17. stoljeća, točnije 1696. godine palača obnovljena u baroknom štihi s pojednostavljenjem njenih komponenata. Druga obnova se zbilila u 19. stoljeću u kojoj je palača izgubila onaj dio koji je spajao ložom Augustov hram s ostatkom palače i time postala izolirana od svoje stoljetne crkvene kapele, onako kako ju vidimo danas.

¹⁴⁹ Ivan Matejčić, *Dominicus*, dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=727>

¹⁵⁰ Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, 143.

Od onog što možemo izdvojiti od toga razdoblja, a vidljivo je u današnjici na samoj palači je renesansni trijem s polukružnim lukovima i kapitelima te renesansna bifora na prizemlju unutar trijema. Temeljeći se studijama koje su nastojale rekonstruirati palaču i u tom razdoblju može se pretpostaviti kako je dio građevine između Augustovog hrama i korpusa palače koji započinje trijemom ostao isti. Taj dio zadržao je svoje stubište na prvi kat i ložu koja je vodila s jedne strane do kapele a s druge strane do odaja vijeća.¹⁵¹

Na južnom pročelju zidna ploha nije više bila odijeljena u registrima s gotičkim frizom nego je bez njega u razini prvog kata sadržavala prozore koji su vjerojatno ponavljali ritam prizemnog trijema, u ovom razdoblju produbljen i proširen¹⁵². U gornjem je registru bila smještena renesansna trifora koju se kasnijim nadogradnjama zamijenilo baroknom.¹⁵³ Na južnom pročelju također nestaje krunište u zadnjem registru zdanja. Što se tiče istočnog pročelja, ono gubi konzolne stepenice koje su vodile na kat a bile su prisutne u gotičkoj fazi građevine.¹⁵⁴

Slika 16: novo ruho gradske vijećnice iz 15. Stoljeća (prema A. Krizmaniću)

Komunalni toranj zadržao je svoju funkciju ali već u drugoj sredini 16. stoljeća, temeljem izvora, čini se da je van funkcije i propušten propadanju. Sličnu sudbinu će

151 Isto, 144.

152 Isto.

153 Isto, 145.

154 Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, 145..

dočekati kroz 17. stoljeće i zapadni dio palače s ložom na prvom katu te hramom koji su ostali nezbrinuti.¹⁵⁵

Početakom 17. stoljeća dolazi do kobnog rata za čitavu Istru. Radi se o Uskočkom ratu u kojem 1608. godine dolazi do zasjedanja Pule i komunalne palače. Pula je u tom razdoblju prepuštena sebi, a tek za nekoliko desetljeća pokreće se gradnja nove fortifikacije na vrhu brežuljka. U crtežu Antoinea de Villea, projektanta tvrđave, nazire se Komunalna palača bez gradskog tornja, dok Augustov hram čini se kako nema krova.¹⁵⁶ Nakon Uskočkih ratova palača je prepuštena sama sebi i počinje se urušavati. Njena obnova zahtijevat će uzimanje kamena od onog što je bilo ostalo od Sv. Marije Formose, a obnova palače potrajat će sve do kraja stoljeća. Bez obzira na relativno nisku kvalitetu realizacije možemo zaključiti da je komunalna palača napokon u drugoj polovici 17. stoljeća bila preoblikovana, nakon dugog razdoblja propadanja i zapuštenosti.¹⁵⁷

Slika 17: sjeverno pročelje Komunalne palače (Louis-François Cassas)

155 Isto.

156 Isto.

157 Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, 146.

6. Stambena arhitektura

Malo je stambenih zgrada ostalo sačuvano unutar gradskog tkiva Pule. Gradske fasade dobivaju novi plašt tijekom austrijske uprave, posebice donji dio grada. Zgrade koje se nižu uz glavni gradski dekuman prekrivene su žbukom. Isto tako radijalne ulice koje su kretale od gradskog dekumana prema morskim zidinama, dobivaju četvrti s višekatnicama s novim prozorskim oknima.

Ostalo je ipak sačuvano nekoliko kuća koje danas vidljivo nose fragmente iz gotičkog i renesansnog razdoblja na njihovim pročeljima. Takvih fragmenata je sigurno još ali nalaze se ispod slojeva žbuke na dvokatnicama koje gledaju na glavnu ulicu.

Tipični stambeni objekti u većim urbanim središtima Istre bile su najčešće dvokatne kuće s unutarnjim stubama. Za razliku od ruralnih kuća koje su imale vanjsko stubište, takozvani baladur, gradske su kuće imali drvene stube koje su se nalazile u prizemlju blizu glavnog ulaza. Kuhinja bi u pravilu bila na prvom katu stoga nije čudno primjetiti dimnjake ili tragove dimnjaka koji su izbočeni i penju se od prvog kata prema vijencu. Zbog manjka prostora u gradskoj sredini takve kuće bi nerijetko rasle vertikalno i bile bi nadograđivane u kasnijim vijekovima.¹⁵⁸

U ovom poglavlju izdvojiti će se zgrade koje cjelovito ili djelomično pokazuju karakteristike gotičke i renesansne stambene arhitekture.

6.1. Gotičke kuće

Gotički prozori pronalaze se fragmentarno po fasadama kuća u staroj gradskoj jezgri. Najčešće se radi o fragmentima gređa prozorskih otvora koji su postojali ispod slojeva žbuke i koji su bili zazidani u narednim stoljećima ili zamijenjeni s novijima, a zatim sekundarno ugrađeni kao materijal za gradnju. Riječ je pretežito o gotičkim prozorskim oknima. Stambene gradnje koja datira iz 14. i 15. stoljeća, a sadržava još uvijek elemente iz toga razdoblja ima vrlo malo.

Kuća na gradskom trgu koja se nalazi na adresi Forum 6, također nazvana i kuća Lombardi, predstavlja zanimljiv primjer gotičke arhitekture. Radi se o zgradi s prizemljem i

158 Roberto Starec, *Pietra su pietra*, (Trieste: Collana degli Atti – Centro di ricerche storiche di Rovigno, 2012), 87.

tri kata čiji se izgled mijenja u novom vijeku. Danas se na pročelju kuće simetrično nižu tri para baroknih prozora uzduž svojih osi, po dva prozora za svaki kat. Zgrada je zidana od kvalitetno klesanog kamena.

Portal ulaza krunjen je šiljastim lukom. Duž donjeg ruba luka niže se jednostavan dekorativni element plitkih zubaca. Oko luka su postavljeni nepravilni kvadri klesanog kamena koji ponavljaju krivinu šiljastog luka što možda upućuje na to da je portal bio pomaknut od svoje izvorne pozicije. Desni dovrtatnik manji je i nepravilnog oblika u odnosu na lijevi, u tolikoj mjeri da vjerojatno upućuje na intervenciju u kasnijoj pregradnji.

Slika 18: portal kuće na Forumu

U starijoj se literaturi ovako jednostavna i teška forma portala povezuje izravno s gradovima središnje Italije.¹⁵⁹ Pula je prije nego što se podvrgla Mletačkoj republici imala odnose s gradovima sa susjedne obale. Tako se spominju toskanski trgovci i bankari koji su bili prisutni čak i u ovom gradu. Zbog političkih previranja u Italiji, dio stanovnika Toskane emigrira u druge krajeve, a dio njih je pronašao novi dom u gradu na laguni i obližnjim komunama. Nesumnjivo je kako su se među emigrantima nalazili majstori koji su obrađivali kamen i koji su sa sobom donijeli karakteristike vlastitog izričaja. U Kopru postoji miještoviti

¹⁵⁹ Miranda Ferrari, Anna Bocchina Antoniazio, *Case gotico veneziane in Istria*, (Trieste: Ed. stab. Nazionale, 1955), 69.

skup gotičkih kuća, neke od kojih oponaša stilove središnje Italije.¹⁶⁰ Druga logična pretpostavka bi bila svrstati portal u razdoblju zrele gotike koja je bila pod utjecajem područja sjeverno od Istre.

Na prvom katu kuće Lombardi vidljiv je zazidani prozor koji ima karakteristike kasne gotike. Takva je vrsta prozora relativno rasprostranjena na rijetkim preostalim primjercima kuća iz toga doba u gradu ali i u Puli obližnjim naseljima južne Istre. Zazidani prozor ima sačuvanu prozorsku klupčicu podržanu jednostavno, geometrijski profiliranim konzolama. Klupčica je reljefno ukrašena motivom dijamantnog niza. Kapiteli pilastara ukrašeni su jednostavnim geometrijskom profilacijom i motivom dijamantnog niza. Pilastri su jasno vidljivi, dok trolisni šiljasti luk koji pokazuje ostatke dekoracije zupcima je plitko pripijen uz zidnu masu.

Slika 19 i slika 20: zazidani prozor kuće na Forumu (lijevo) i kuće u Šišanu (desno)

Takva vrsta prozora pojavljuje se i na drugim lokacijama unutar grada, kao na kući na adresi Kandlerova 28. Danas se ondje radi o pretežno kasnobaroknoj građevini koja je u 18. stoljeću dobila nove profilacije fasadnih otvora. Prepoznatljiv je malen balkon na drugom katu s u tlocrtu povijeno izvedenom podnom pločom i povijenim kamenim balustrama u obliku voluta.¹⁶¹ Kuća u Kandlerovoj ulici sadrži vidljive tragove kasnogotičkih prozora. U

¹⁶⁰ Francesco Semi, *Capris Iustinopolis. Capodistria la storia, la cultura e l'arte* (Trieste: Edizioni LINT 1975.), 205.

¹⁶¹ Horvat-Levaj, *Barokna arhitektura*, 654.

prethodnom se razdoblju radilo o dvokatnici a rub izvornog krovnog vijenca s utorima za krovne grede je i dalje vidljiv. Gotička su prozorska okna zazidana ali pokazuju kvalitetnu obradu kamena i detalja, što bi moglo značiti da je ova kuća bila u vlasništvu bogatije osobe ili je vršila kakvu važnu funkciju. Nalazi se s nasuprot katedrale i nekadašnjeg mjesta biskupskog dvora. Možda je vlasnik kuće bio povezan s katedralnim klerom.

Fragmentarno sačuvani prozorski otvori sačuvani u južnoistarskim naseljima u okolici Pule sugeriraju o rasprostranjenosti takvog stila obrade pročelja stambenih objekata, širenju arhitektonskog ukusa i djelatnosti kamenoklesarskih radionica iz lokalnog središta prema periferiji ali i stanovitoj živosti izgradnje na tim prostorima vezanim uz pulski ager. Kuća u Šišanu koja se nalazi na trgu ispred crkve sagrađena je od nepravilno klesanog kamena a na prvom katu ima sačuvan gotički prozorski okvir. Prozor sadrži elemente kasne gotike. Izraženi su elegantnim dimenzijama sastavnih elemenata monofore (konzole, klupčica, pilastri, kapiteli, luk) i po dekoraciji zupcima, perlama i dijamantima. Vrh je trolisnog luka nerijetko bio ukrašen ljiljanom kojeg u ovom slučaju nema. Kuća u Šišanu je vjerojatno služila kao župni dvor koji je mogao postojati na ovoj lokaciji i prije izgradnje nove crkve Sv. Feliksa i Fortunata iz 1578. godine.¹⁶²

Drugi primjer je vrlo očuvana bifora na kući na trgu ispred palače Soardo-Bembo u Balama. Bifora sadrži prozorsku klupčicu ukrašenu dijamantima, ugaone pilastre s kapitelom profiliranim oblim i ravnim štapovima između kojih se niže red dijamantata. Arhivolti šiljastog luka u vanjskom dijelu se sastoje od, naizmjeničnog niza, a konkavna linija odvaja unutarnji brid arhivolta u kojem se stvara karakterističan trolisni oblik luka. Lučni otvor završava s ljiljanom koji se ovdje može vrlo dobro vidjeti. Bifora je podržana od stupića s kapitelom koji sadrži uvijeno akantusovo lišće. Ovo su samo izdvojeni primjeri elemenata kasnogotičke dekorativne plastike svojstvene ne samo Puli nego i širem području južne i zapadne Istre, od Milja, Kopra i Pirana do Poreča i Vodnjana.

162 Pelc, *Renesansa*, 227.

Slike 21: baljanska bifora

Izvorište ovog kasnogotičkog načina bila je specifična venecijanska sredina u kojoj su se doticali elementi lombardijskog i općenito sjevernog gotičkog oblikovanja s onima s područja srednje Italije. U razvijenijim urbanim sredinama raširena je uporaba polifora na reprezentativnim primjerima javne i stambene arhitekture.¹⁶³

U Istri cvjetna gotika ne pokazuje toliko eleganciju koliko robustnost u gradnji i raščlambi koja se oslanja na iskustva romaničkog graditeljstva. Konstrukcijski materijal je u pravilu je kamen lokalnih kamenoloma od kojih mnogi datiraju iz antike.¹⁶⁴ Raščlamba stambene zgrade u Veneciji se sastojala od objekta koji je na rubnim vertikalama pročelja vrlo zatvoren i oponaša konstrukciju tornja, dok se centralan dio rastvara poliforama i ložom. Takva kuća podbočena tornjevima i rastvorena prozorima postaje vrlo popularna u gradu na lagunama ali u Istri postoje samo nekoliko primjera, među kojima se ubraja Koparska komunalna palača, kuća Parisi-Gonano u Poreču i kuća Martini u Puli o kojoj će biti uskoro riječ.¹⁶⁵ Ostale kuće imaju najčešće asimetričnu dispoziciju otvora na pročelju a ulaz je bočan.

Kuća Martini u Kandlerovoj ulici pod brojem 22, ponavlja karakteristike kasne gotike kakve su prisutne u Poreču i Koprju.¹⁶⁶ Izvorni kasnogotički dio pročelja zidan je uslojenim

¹⁶³ Deborah Howard, *The Architectural History of Venice*, (London: Yale University Press, 2002), 89. Za lokalne istarske prilike i kao pregled karakterističnih primjera usp. Ferrari, Antoniazio, *Case gotico veneziane*, 17, mada je riječ o dosta zastarjeloj literaturi.

¹⁶⁴ Ferrari, Antoniazio, *Case gotico veneziane*, 20.

¹⁶⁵ Isto, 22.

¹⁶⁶ Marijan Bradanović, *Istra – Urbana povijesna središta / Urbana zgodovinska središča* (Pula: Istarska županija, 2011).

klesancima a sastoji se od prizemlja i kata. Otvori na prvom katu raspoređeni su simetrično u skladu s mletačkim kanonima, sa središnjom triforom i bočnim monoforama sa svake strane.¹⁶⁷ Monofore po obliku ponavljaju one već prethodno obrađene, s klupčicom podržanom konzolama, ugaonim pilastrima i trolisnim lukom koji završava ljiljanom. Pored monofora prema kraju pročelja nalazi se par malenih kvadratnih prozora koje su se u Veneciji nazivale noćnim prozorima, *finestre da notte*.¹⁶⁸ Takav je element vrlo rjedak u Istri. Drugi je kat kuće Martini dodan u 19. stoljeću u duhu historicizma oponašanjem zatečenog arhitektonskog sloja.

Slika 22: trifora kuće Martini

Izvorna trifora kuće Martini sadržava kapitele koji su izvedbom vrlo slični kapitelu bifore iz Bala. Pulski je kapitel u odnosu na baljanski gotovo lišen detalja i modulacije osim istaknutog lišća koje se svija u vrhu. Takav sličan kapitel je vidljiv i na renesansnoj bifori na kući na Forumu o kojoj će biti kasnije riječ i moguće je da predstavlja ustaljenu formu izrade tog elementa.

Kuća Martini slični već spomenutoj kući Parisi-Gonan prema elementu trifore i kući Greatti u Poreču po jednostavnim monoforama sličnima pulskim prozorima. Postoje i sličnosti s ostalim urbanim centrima poluotoka poput Vodnjana (kuća Bettica), Muggie (kuća Robba-Coreali) i Gračišća (kuća Salomon). Sve spomenute kuće datiraju iz prve polovice 15.

¹⁶⁷ Ferrari, Antoniazio, *Case gotico veneziane*, 68.

¹⁶⁸ Isto.

stoljeća. Istu dataciju možemo dati i kući Martini koja sadrži elemente cvjetne gotike na svom pročelju ali i kompoziciju otvora i prostorija koja imitira venecijanski *fondaco*.¹⁶⁹

Pročelje bez žbuke izgrađeno od gotovo pravilnih kvadara vidljivo je 0u kući Martini, kući Lombardi ali i u crkvi Sv. Franje. Isto vrijedi i za renesansnu kuću na glavnome trgu o kojoj će biti kasnije riječ. Čini se kako kameni pokrov pročelja, vidljive drvene grede u završnom vijencu građevine te utori u zidu za drvene konstrukcije na fasadi su tipične za istarsko podneblje u tom razdoblju. Gradnja kuće s kvalitetno klesanim kamenom postojala je i u razdoblju prethodnome obrađenim kućama i čini se kako se proteže i u daljnjim stoljećima.¹⁷⁰

6.2. *Renesansne kuće*

Renesansnih je svjedočanstva po stambenim objektima još manje od onih gotičkih. Od značajnijih primjera koji se mogu opisati pomoću povijesnih zapisa moguće je izdvojiti kuću na Forumu, te nakadašnju kuću u Kandlerovoj ulici.

Kuća na Forumu je trokatnica koja u prizemlju ima dva ulaza. Bočno s obe strane desnog ulaza nalaze se prozori na koljeno kakvih je bilo drugdje po gradu prije austrijske intervencije.¹⁷¹ Svaki otvor na prizemlju iznad gornje grede ima rasteretni luk,¹⁷² koji se sastoji od kamene grede. Postoje naznake o pregradnji zone ispod dvaju prozora i moguće je da se radilo o jedinstvenom ulazu s tri velika otvora u kojoj se nalazio kakav obrt.

Prvi kat sadrži jednu renesansnu biforu . Bifora se naslanja na prozorsku klupčicu koja je profilirana u tri razine koje se stupnjevito izbacuju na van, od kojih ona središnja pokazuje naznake dekoracija s ovulima i ljiljanima. Doprozornici u gornjem dijelu završavaju s motivom triglifa, a na njih se naslanjaju se lukovi koji se spajaju u središnji polustup. Polustup je kvalitetne izrade, a njegov kapitel je u relativno očuvanom stanju i sadrži motiv

169 Ferrari, Antoniazzo, *Case gotico veneziane*, 68.

170 Cornelio Budinis, *Dal Carnaro al Friuli* (Trieste: Casa editrice Parnaso, 1940), 58.

171 Bradanović, *Istra iz putnih mapa Pietra Nobilea*, 20.

172 Rasteretni luk (tal. *arco da scarico*) koristio se u gradnji kako bi se zaštitio nadvratnik na prizemlju od težine zidne mase. Moguće ga je primjetiti na mnogim kućama. Prisutne su dvije varijante: u prvoj je luk jedinstvena kamena greda koja se postavlja na nadvratnik. U drugoj varijanti luk je izgrađen s ciglama ili kamenim kvadrima koji tvore malen i plitak lučni otvor iznad nadvratnika. Drugu se varijantu češće susreće, posebice u ruralnim kućama.

akantusovog lišća. Arhivolti lukova razrađeni su žlijebovima i odvojeni od zida oblim štapom.

Slika 23: renesansna kuća na Forumu

Isti dekorativni repertoar ponavlja se i na monoforama na pročelju. Ispod svake prozorske klupčice nalazi se par konzola koje su kvalitetno obrađene vegetativnim ornamentom. U zoni ispod krovnog vijenca nalaze se maleni četvrtasti otvori koji se ravnaju po osi monofora donjih katova. Kuća je građena od kvalitetno klesanog kamena. Na grafici kuće iz 19. stoljeća¹⁷³ vidimo izlog na prizemlju zbog kojeg se izvorni ulaz išao mijenjati.

Puno se bogatijom po dekorativnoj plastici činila rezidencija u Kandlerovoj ulici koja je još u Caprinovo doba uspjela očuvati svoj portal s prizemlja i biforu na prvom katu.¹⁷⁴ Kuća se nalazila u Kandlerovoj ulici pod brojem 15 i stradala je u bombardiranju iz 1945. godine u drugom svjetskom ratu.¹⁷⁵ Portal dvokatnice sadrži bogato obrađenu ulaznu lunetu.

¹⁷³ Caprin, *Istria nobilissima*, sv. 2, 158.

¹⁷⁴ Isto, 148.

¹⁷⁵ Ondina Krnjak, 'Nozitie storico-araldiche di Pola', *Atti XXVI*, (Trieste: 1996), 191.

Luneta je stupnjevito istaknuta iz zidne mase i profilirana nizovima lilijskih i zupcima. Na rubovima luka nalazi se ugaona voluta koja se još jednom pojavljuje na samom vrhu luka. Arhivolt lunete se postepeno uvlači prema zidu gdje se morao nalaziti reljef.

Iznad portala nalazi se bifora u kojoj se ponavljaju karakteristike prozora prethodno spomenute kuće na Forumu. Doprozornici i stup ove bifore dodatno su razrađeni kanelirama. U priloženoj grafici nije vidljiva monofora koja se nalazi na lijevom kraju zgrade, a vidljiva je na fotografiji iz austrijskog razdoblja.

Spomenuta je kuća bila u vlasništvu obitelji Scampicchio, bogatih talijanskih aristokrat. U razdoblju srednjeg vijeka dolaze u Rijeku te se sele prema Labinu. Njihov je grb vidljiv i na prikazu renesansne kuće iznad bifore. Grb se nalazi unutar plitke edikule koja se danas čuva u Arheološkom muzeju Istre te svjedoči o imovini ove obitelji diljem Istre.

Slika 24 i slika 25: crtež (lijevo, prema G. Caprinu) i fotografija (desno, zbirka Povijesnog i pomorskog muzeja Pule) kuće obitelji Scampicchio

Jedan član ove obitelji istaknuo se u ratu protiv cara Karla V. zbog čega se sukobljava s Kristoforom Frankopanom 1534. godine. Radi se o Matteu V. Scampicchio koji osim svoje vojne uloge ističe se i kao Labinski sudac 1523. godine. Matteo V. se oženio s Adrianom Barbarom koja je bila u rodu s pulskim biskupom Matteom Barbarom. Postojeći podaci ukazuju na to kako je biskup uz ostalu silnu imovinu posjedovao i kuću na gradskom trgu Pule. Obitelj Scampicchio spomenutom ženidbom tako ulazi u gradski patricijat koji širi svoje posjede i na Pulu.¹⁷⁶ Tijekom svog života Matteo dobiva važne funkcije ne samo u Istri nego i u Veneciji kada je imenovan palatinskim knezom, šireći tako svoj politički utjecaj.¹⁷⁷

Posjedi obitelji Scampicchio sastojali su se od pašnjaka, maslinjaka, vinograda i obradivih njiva diljem Istre, pretežito koncentrirani u područjima oko Labina i Motovuna, ali i Plomina, Pule, Medulina i Barbana.¹⁷⁸ Posjedovanje nekretnina u spomenutim je mjestima bilo važno jer je omogućavalo lakši pristup i sudjelovanje unutar gradske uprave.

Osim spomenute kuće u Kandlerovoj ulici za koju je vjerojatno Matteo Scampicchio dao na korištenje svojim sinovima spominje se još jedna kuća na glavnom trgu, odnosno Forumu. U oporuci Mattea Scampicchia iz 1561. spominje se kuća na pulskom trgu s *bottegom* na prizemlju kao nekretnina koju je moguće unajmiti.¹⁷⁹ Drugi pisani izvori opisuju kuću na gradskom trgu kao prostranu trokatnicu s više ulaza, građenu od klesanog kamena. Spomenuta kuća imala je prozore i možda balkone, ornamente i nekoliko dimnjaka. U drugom zapisu spominje se kako je prizemni ulaz uz radnju ili trgovinu bio svođen lukovima od žive stijene.¹⁸⁰ Nije moguće pretpostaviti sa sigurnošću je li prethodno obrađena kuća na Forumu bila ona o kojoj govore zapisi.

Razlike između kuće na gradskom trgu i one u Kandlerovoj ulici prvenstveno se očituju u obradi arhitektonske dekoracije. Uzimajući u obzir lagano kašnjenje u primjeni stilskih novina iz susjednih područja, kuću na trgu moguće je datacijom smjestiti u prvu sredinu 16. stoljeća. Neovisno radi li se o istoj kući koja se spominje u izvorima, oporuka Mattea Scampicchia iz 1561. godine dokazuje kako je takva tipologija stambene arhitekture

176 Krnjak, 'Notizie storico-araldiche', 191.

177 Jasenka Gudelj, 'Gli ambienti della cultura nobiliare in Istria: gli edifici della famiglia Scampicchio' *Atti XXXVI Centro di ricerche storiche di Rovigno* (Trieste: Unione italiana, 2006), 61.

178 Krnjak, 'Gli ambienti della cultura nobiliare', 63.

179 Isto, 83.

180 Isto, 85.

već postojala u njegovom razdoblju. Jednostavno obrađenih monofora moguće je pronaći i po manjim obližnjim mjestima. Takvi su prozori vidljivi u Mutvoranu, Barbanu i Svetvinčentu. Monofore stambenog bloka, iz sredine 16. Stoljeća, na trgu u Svetvinčentu predstavljaju pojednostavljenu varijantu pulskih prozora.¹⁸¹ Portal južne kuće Rodinis na Cresu je plići u odnosu na pulsku kuću u Kandlerovoj ulici, ali ponavlja jednak motiv prozora s klupčicama i konzolama kao što je to u Puli kuća na Forumu. Kuća na Forumu bi stoga mogla biti jednake datacije kao i creska kuća, a to je sam kraj 15. stoljeća ili početak 16. stoljeća.¹⁸²

Tipologiju prozora pulske kuće na trgu moguće je povezati sa zadnjim projektima arhitekta Maura Codussija. Na samom početku 16. stoljeća Codussi u venecijanske palače uvodi veće otvore i razrađeniji plastični inventar na pročeljima. Palača Vendramin-Calergi završena je krajem prvog desetljeća 16. stoljeća.¹⁸³ Pročelje palače je bogato arhitektonskim detaljima koji su pojedinačno vrlo jednostavni i umjereno ukrašeni.

Pulska kuća u Kandlerovoj ulici ističe se po svojoj ornamentalnoj plastici na pročelju. Sličnih su karakteristika kuće na Jadranu iz druge polovice 15. stoljeća. Stup bifore podsjeća na obradu polustupova na Mantegninoj oltarnoj pali u San Zenu. Što se tiče dekoracije lunete, ona pokazuje sličnosti s lunetama prisutnim na Rabu iz 15. stoljeća. Sličan način obrade arhivolta lunete prisutan je na portalu palače Dominis u Rabu¹⁸⁴, dok je jednak način ukrašavanja istaknutog arhitrava prisutan na portalu katedrale sv. Marije Velike u Rabu.¹⁸⁵ Obje građevine datiraju iz zadnjeg desetljeća 15. stoljeća što bi moglo značiti da su dekorativni elementi pulske kuća također iz toga razdoblja.

Ovakve sličnosti potvrđuju povezanost periferije s središtem zbivanja i spajaju Pulu s Venecijom s umjerenim kašnjenjem u stilskom izričaju,. Povezanost s drugim sredinama na poluotoku ali i s drugim centrima primorja, u ovom slučaju s Rabom, dokazuju kako je su različiti centri u obalnom prostoru komunicirali i izmjenjivali majstore i stilske trendove.

181 Pelc, *Renesansa*, 134.

182 Marijan Bradanović, 'Prilog poznavanju stambenog graditeljstva 15. i 16. stoljeća na sjevernom Jadranu', *Peristil* br. 56 (2013), 77.

183 Howard, *The Architectural History of Venice*, 144.

184 Pelc, *Renesansa*, 130.

185 Isto, 225.

Autorstvo se atribuirira lokalnim radionicama ili majstorima koji su slijedili novosti iz Venecije. Camillo de Franceschi spominje kako su 15. stoljeću u Puli obitavala 5 klesara (*scalpellini*) koji su mogli biti i putujući mletački majstori koje je privuklo obilje raspoloživih sirovina i antičkih spomenika u gradu.¹⁸⁶ Obrada edikule s grbom obitelji Scampicchio otkriva vrlo kvalitetnu obradu kamena što upućuje na to kako je ista obitelj naručila dekoraciju pročelja od kakvog vrsnog mletačkog majstora. Ukoliko edikula s obiteljskim grbom i ostatak kamene plastike imaju istog naručitelja, onda bi se dvokatnica mogla vremenski smjestiti prema sredini 16. stoljeća, nakon što spomenuti Matteo Scampicchio oženidbom osnažuje svoju prisutnost u Puli.

Dvije kuće se razlikuju i po količini dekoracija u arhitektonskim elementima. Kuća u Kandlerovoj ulici je vjerojatno služila kao povremen dom članovima obitelji Scampicchio dok je kuća na trgu imala drugačiju funkciju. Riječ je o kući koju je obitelj iznajmljivala zainteresiranim građanima i uživala u prihodima koji su stizali iz *botteghe* na prizemlju. Kuće za najam u Labinu u posjedu iste obitelji jednostavne su izrade i vrlo slične spomenutim kućama u Barbanu, Mutvoranu i Svetvinčentu. Iako naručitelji i vlasnici tih kuća nisu isti njihova funkcija je bila praktične i lukrativne prirode. Kuća s obiteljskim grbom tako je bila usko vezana s potrebama ove obitelji.

Na temelju predstavljene analize možemo zaključiti kako je obitelj Scampicchio bila jedan od čimbenika koji su širili renesansnu arhitekturu u Istri. Ovdje se radi uglavnom o stambenoj gradnji iz 15. i 16. stoljeća.

186 Krnjak, 'Gli ambienti della cultura nobiliare', 86.

7. Sakralna arhitektura

Bogata povijest Pule kao vjersko središte na poluotoku zabilježena je u povijesnim izvorima. Poznato je kako se unutar grada nalazio velik broj ranokršćanskih i srednjovjekovnih crkava. U 19. stoljeću ruši se većina njih tijekom širenja grada. Slijedeće građevine su zdanja koja datiraju između 13. i 17. stoljeća ili poput katedrale proživljavaju važne pregradnje u tom periodu.

7.1. Crkva i samostan sv. Franje

Legenda o osnutku samostana sv. Franje vezuje se uz samog sveca i osnivača franjevačkog reda. U pripovijesti koja se usmeno prenosila generacijama stoji kako je svetac odlučio krenuti iz Chiogge na susjednu obalu Jadrana, i to u Pulu gdje se zadržao sa svojom braćom kako bi propovijedao kanone svoga reda.¹⁸⁷

S druge strane postoji i usmena predaja o tome kako je sv. Antun Padovanski prolazio kroz Istru i ovdje osnovao samostan. Takva predaja nije provjerena i upitno je čak i ako je sv. Antun osnovao samostan u Trstu, međutim ovdje nailazimo na razlog dolaska važne crkvene ličnosti za Pulu u 13. stoljeću, a to je blaženi Oton iz Pule. Oton je djelovao za vrijeme provincijalata sv. Antuna u prvoj sredini 13. stoljeća što usko veže Pulu s modernim tekovinama u tadašnjem europskom kontekstu.¹⁸⁸ Sama činjenica da su postojale legende o tim važnim crkvenim ličnostima iz razvijenog srednjeg vijeka koje su kročile ovim gradom možemo i protumačiti kao volju periferije, u ovom slučaju Pule, da se identificira s jakim trendovima u žarištu Europe, a u ovom kontekstu to je središnja i sjeverna Italija. S druge strane ne možemo zanijekati i važnost Pule ekonomskog i političkog centra u ovom dijelu Jadrana.

Godina 1227. najčešće se uzima kao godina dolaska franjevaca u grad.¹⁸⁹ Franjevci su tada bili smješteni u crkvi sv. Mateja koja je bila van gradskih zidina dok na mjestu crkve sv. Franje postojao je i prijašnji sakralni objekt koji je možda bio sagrađen na temeljima jedne ranije antičke građevine. Kontinuitet antičkih građevina i kulturnim mjestima je nešto što se

¹⁸⁷ Ljudevit Anton Maračić, *Pulski sv. Franjo: crkva i samostan sv. Franje u Puli* Pazin: Josip Turčinović, 2005), 13.

¹⁸⁸ Isto, 14.

¹⁸⁹ Isto, 13.

provlači u ostalim srednjovjekovnim građevinama unutar grada. Franjevački je samostan vjerojatno nastao na mjestu antičkog svetišta i pripojio se kasnoantičkoj crkvi Sv. Ivana koja je tako inkorporirana u samostan.¹⁹⁰

Kao što je već bilo napomenuto, franjevci dolaze u prvoj sredini 13. stoljeća u Pulu. Koristili su već postojeće crkve za vlastitu djelatnost sve dok krajem stoljeća se nije izgradio samostan. Kompleks samostana i crkve Sv. Franje izgrađen je najvjerojatnije u osmom desetljeću 13. stoljeća. Najveći dobrotvori koji su financirali izgradnju kompleksa bili su Castropole, lokalna obitelj čiji je utjecaj unutar grada počeo jačati.¹⁹¹ U gradnji kompleksa Sv. Franje možda je sudjelovao fra Jakov iz Pule, istaknuti član franjevačkog reda koji je radio i na izgradnji crkve sv. Antuna u Padovi početkom 14. stoljeća te uz Giovannia degli Eremiti na fortifikaciji toga grada.¹⁹²

Kompleks iz druge polovice 13. stoljeća predstavlja vrhunsko djelo redovničke gotičke arhitekture na Jadranu. Osnovni volumen crkve nije napustio proporcije romaničkih katedrala, dok gotički elementi nazirali su se u prozorima, vratima, križno rebrastim svodovima u svetištu te rozeti. U ovom zdanju pronalazimo utjecaj susjedne Romagne, Umbrije, Marke i Toskane na Apeninskom poluotoku s kojima je Pula imala uske veze prije mletačke prevlasti nad njom.¹⁹³

Samostan iz 13. stoljeća bio je manji. Radilo se o prizemnoj građevini s klaustrom koja je zauzimala jednaku površinu kao i danas. Da je samostansko krilo sadržavalo samo prizemlje svjedoče tragovi usjeka krovne konstrukcije samostana koji su određivali visinu vijenca prizemnog samostana. Također izvorno ugrađen okap na vanjskoj sjeverozapadnoj strani crkve uvjetovao je položaj troje prozora na sjevernom zidu.¹⁹⁴

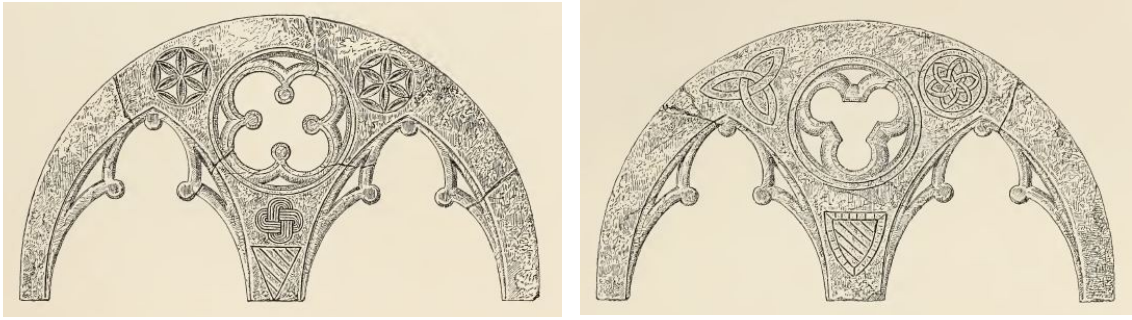
190 Attilio Krizmanić, *Samostan i crkva sv. Franje Pula*, doktorska disertacija (Pula, 1998), 14.

191 Krizmanić, *Samostan i crkva sv. Franje*, 24.

192 Isto, 27.

193 Isto, 28. Vidi isto: Damir Demonja, *Franjevačke crkve na hrvatskoj obali do kraja 16. stoljeća*, (Zagreb: Vedis, 2013).

194 Isto, 29.

Slika 26 i slika 27: lukovi dviju bifora kapitularne dvorane klaustra (prema G. Caprinu)

Samostan se sastojao od dva odvojena krila između kojih je stajao klaustar. Sklop se spojio naknadno u zatvorenu cijelinu i uključio u sklop crkvu Sv. Ivana Krstitelja. Pronađeni su ostaci gotičkih monofora i bifora u samostanskom krilu. Samostan je u svom sastavu imao i kapitularnu dvoranu koja je nadsvođena križno-rebrastim svodom. Kapitularna dvorana imala je dva srednja stupa i deset polustupova koji su nosili šest križno-rebrastih gotičkih svodova.¹⁹⁵ Ulaz je dvorane sastojao se od dva para gotičkih bifora koje stoje bočno od ulaza. Na jednoj bifori nalazi se grb obitelji Castropola, koja je sufinancirala izgradnju samostana.

Ovaj je samostan nadograđivan u tri faze: krajem 15. stoljeća, u drugoj polovici 17. stoljeća te u 18. stoljeću. Crkva je kroz stoljeća zadržala svoj izvorni volumen, a izmjenjivali su se samo pojedini arhitektonski detalji. Portal crkve je jedan od djelova koji nije izvoran, jer onaj iz 13. stoljeća je imao viši i izbočeniji pseudoportik. Struktura je imala zabatni završetak istaka izveden tako da se mogu smjestiti tri kipa, što odgovara kasnogotičkom stilu iz 14. ili 15. stoljeća.¹⁹⁶ Takav je pseudoportik imao sličnosti sa romaničkim protironima iz susjedne središnje i sjeverne Italije, naglašavajući regionalni utjecaj i tradiciju u gradnji.

¹⁹⁵ Krizmanić, *Samostan i crkva sv. Franje*, 32.

¹⁹⁶ Isto, 38.

Slika 28: veduta na franjevački samostan (nepoznati autor)

Danas je vidljivo kako su portal i pseudoportik niži od izvornih. Pseudoportik je snižen, što čini vidljivima dva reda neobrađenih blokova na fasadi koji su u ravnini s istaknutim vijencem. Vijenac pseudoportika se stoga nalazio u istoj ravnini s vijencem pročelja. Nadalje, ukrašeni arhivolti dovratnika portala nisu bili izvorno polukružni nego već šiljasti, dok polukružni postaju tek u 15. stoljeću, kada se pseudoportik pregrađuje.¹⁹⁷ Izvorna rozeta je bila vjerojatno veća i bogatije ukrašena od današnje, s kasnogotičkim elementima.

Zvonik je također više puta bio pregrađivan. Na novovjekovnim vedutama iz 18. i 19. stoljeća vidimo zvonik kvadratnog tlocrta kako niče na sjeveroistočnom djelu pročelja crkve. Današnji zvonik ima oblik preslice s dva šiljasto lučna otvora za zvona i zabatnim završetkom. Današnja forma donekle oponaša izvornu, dok zvonik četvrtastog tlocrta nastaje tek sredinom 17. stoljeća kada je građevinu zahvatio požar te je morala biti rekonstruirana.¹⁹⁸ Izvorni je zvonik imao tri lučna otvora za zvona i bio je sastavljen od jedne široke zidne plohe koja je također imala zabatni završetak.

Klaustar nema izvorni oblik jer je u 13. stoljeću imao jedan kat dok krajem 15. stoljeća dobiva dodatnu etažu. U tom trenutku spajaju se dva krila klaustra koja izvorno nisu

¹⁹⁷ Krizmanić, *Samostan i ckva sv. Franje*, 37.

¹⁹⁸ Isto, 105.

bila spojena, podiže se kat i spušta se stari gotički strop na prizemlju kako bi se dobio dodatan kat i prostor za stanovanje.¹⁹⁹ Gotički stupovi klaustara bili su u 17. stoljeću raspolovljeni i preseljeni na kat kako bi držali trijem katne konstrukcije. U tom razdoblju samostanska krila dobivaju svoje barokne prozore.²⁰⁰

Današnji oblik crkve zadržava oblik longitudinalne jednobrodne građevine, natkrivena dvoslivnim krovom iznutra poduprtim drvenim gredama. Čitava crkva građena je pravilnim, glatko klesanim kamenim blokovima, slaganim u pravilne nizove nejednakih širina. Klesani kvadri imaju uske sljubnice bez žbuke. Glavna fasada je zabatnog tipa i podijeljena je u dva registra gdje donji sadrži istaknuti portal a gornji rozetu. Dva registra odijeljena su vijencem koji se trebao nadovezati na rub zabatnog završetka portala, kao što je već spomenuto ranije u tekstu.

Portal pročelja povišen je od razine terena za deset stepenica i sastoji se od niše oblikovane stupnjevito uvučenom plohom oblika lukova. Ona je razdijeljena „vitkim četvrto-uglastim, ovalnim, dvostruko prepletenim i slomljeno prepletenim stupićima s bazama i kapitelima, te skladno ukrašena ornamentalnim motivima pasjeg skoka, zubaca, školjki i lisnatih vitica koje izlaze iz amfora“.²⁰¹ Portal se može odrediti kao kasnoromanički, što se očituje u profilaciji koja ne izlazi iz ravnine čelone plohe ulaza te u motivu pasjega skoka i ostalih dekorativnih elemenata. Njihovo povezivanje u skladnu cjelinu moguće je povezati s pulskim antičkim spomenicima po kojima se graditelj portala oslanjao.²⁰² U osi s ulaznim portalom ravna se i rozeta koja nije izvorna. Omeđena je zupcima i uvučenom simom na koju se naslanjaju osam rajonantnih stupića, povezanim šiljastim trolisnim lukom.

Unutrašnjost crkve sastoji se od jednostavnog prostora broda te artikuliranim svetištem. Područje svetišta sastoji se od tri svedene četverokutne apside uokvirene izduženim šiljastim trijumfalnim lukovima. Jedino se središnja apsida ističe iz zidne mase istočnoga pročelja u punoj visini, dok one bočne prelaze perimetar lađe za debljinu njezinih zidova. Svodovi su apsida križno rebrasti i opiru se o figuralnim konzolama s obilježjima

199 Isto, 81.

200 Isto, 34.

201 Damir Demonja, 'Prilog proučavanju tipologije franjevačkih crkava u Istri i na otocima kvarnerskog zaljeva', *Histria Archaeologica*, br. 45 (2014), 164.

202 Demonja, 'Prilog proučavanju franjevačkih crkava', 164.

pune plastika. Rebra svoda bočnih apsida su drugačija od onih u središnjoj apsidi a razlikuju se po broju štapova u rebru: tri štapa čine rebra u bočnim apsidama, a petoro u središnjim.²⁰³

Trijumfalni luk sastoji se od tri šiljasta luka koji se opiru o dva pilastra na pregradnim zidovima apsida te bočno na impostima zidova broda. Ispred apsida nalazi se jedinstven prostor kora podignut za dvije stepenice i odijeljen kamenom ogradom od broda. Sjeverni i južni zid crkve otvoreni su uskim izduljenim prozorima. Na južnom su zidu duži i niže postavljeni od onog sjevernog. Razina prozora na sjevernom pročelju ravnala se visinom terase već spomenutog izvornog klaustara prije njegove nadogradnje krajem 15. stoljeća. Na južnome zidu ugrađena su dva kraka kamenih stuba: jedan krak vodi na kamenu propovjedaonicu podignutu na konzolama, dok drugi krak vodi do pravokutnih vrata vanjske propovjedaonice.²⁰⁴ Vanjska je propovjedaonica služila za širenje pouka Evandjelja i interakciju s pukom, tipična djelatnost za ovaj crkveni red. Zbog takve funkcije unutarnja propovjedaonica nije smještena blizu glavnog oltara i kleru, nego bliže vjernicima.

Crkva sv. Franje u Poreču i crkva sv. Franje u Krku slične su onoj pulskoj. Radi se o najjednostavnijem tipu talijanskih propovjedničkih crkava koje se oblikuju u duhu asketizma ovog crkvenog reda. Crkve u Poreču i Krku puno su jednostavnije od pulske.²⁰⁵ Od porečke crkve sačuvao se vanjski zidni plašt pregrađivan u novom vijeku dok unutrašnjost je barokizirana. Krčka crkva ponavlja elemente pulske i nadsvođena je križno-rebrastim svodom koji ponavlja karakteristike apsida pulske crkve. Navedene franjevačke crkve zadržavaju svoju romaničku raščlambu prostora i smještanje arhitektonskih detalja na zidnoj plohi. Takav fenomen gdje se novi elementi umeću u još uvijek romaničku tektoniku građevine u skladu su s poimanjem i primjenom novina u gradnji 13. stoljeća na području susjedne Italije.

7.2. Crkva Gospe od Milosrđa

Crkva Gospe od Milosrđa nalazi se na današnjem Danteovom trgu. Njeno istočno pročelje gleda na glavni gradski dekuman, odnosno ulicu Sergijevaca, dok zapadno pročelje

203 Isto 162.

204 Isto.

205 Isto, 172. Vidi isto: Igor Fisković, *Secundum morem patriae – Identitet crkava propovjedničkih redova u jadranskoj Hrvatskoj*, (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2016).

gleda na trg koji je nekoć bio nazvan i *Piazza della Madonna* ili *Piazza della legna*, iz razloga što se na tom trgu prodavalo drvo.²⁰⁶ Crkva se nalazila vrlo blizu gradskih zidina i gradskih vrata preko kojih se dolazilo do stare luke.

Iz zapisa doznajemo kako je gradnja crkve započeta krajem 14. stoljeća zahvaljujući donacijama plemića Penzija. Natpis na nadvratniku datira precizno crkvu 1388. godine. Gradnju crkve u zadnjim desetljećima 14. stoljeća omogućilo je i stišavanje politički tenzija nakon sukoba i padanje pod Veneciju početkom stoljeća i pljačkaškog pohoda Genove sredinom istog. Moguće je i zaključiti kako krajem stoljeća i početkom 15. stoljeća političke i ekonomske prilike su vrlo podobne za Pulu i označavaju zadnji trenutak blagostanja i ekspanzije grada. Takav period nije označio samo procvat za Pulu nego i za ostale gradove koji su bili dio mletačkih posjeda. Podatak koji se nadovezuje na takvu tvrdnju je širenje crkve uz ostale radove koji su trajali od 1447. do 1453. godine.²⁰⁷

Uz crkvu se pripaja kasnije augustinski samostan u koji ostaje u funkciji do 1780. godine kada stradava u požaru i ostaje djelomično očuvan do prvog razdoblja austrijske uprave.²⁰⁸ Od početka 17. stoljeća do 1814. godine uz crkvu i samostan djeluje i hospicij.²⁰⁹

Crkva se prikazuje na vedutama kao longitudinalna građevina, s dvoslivnim krovom i zvonikom u obliku preslice, pripojenim na njeno istočno pročelje, kao što je to vidljivo na de Villeovom prikazu. Pored crkve nalazi se građevina s tornjem četvrtastog tlocrta koji se pojavljuje i na drugim vedutama, poput one iz 15. stoljeća, koji može označavati i augustinski samostan. Na de Villeovom prikazu je vidljiv otvoren prostor ispred crkve nadomak gradskih vrata koje u prvoj polovici 19. stoljeća još uvijek postoje, flankirana s dva tornja.²¹⁰

Danas su na pročelju bez žbuke vidljivi tragovi pregrađivanja crkve. Kameni blokovi čine se pravilnog pravokutnog oblika u razini do temelja dok u ostalim dijelovima fasade nanizani su i poslagani u nepravilnim sekvencama. Pročelje se sastoji od portala s reljefnim prikazom Bogorodice, kružnim otvorom koji je postavljen u osi s ulazom. Pročelje završava u zoni zabata s preslicom na pročelju. Klasicistički portal s natpisom podržava kasnogotički

206 Krizmanić, 'Prostorni razvitak Pule', 129.

207 Caprin, *Istria nobilissima*, sv. 2, 19.

208 Krizmanić, 'Prostorni razvitak Pule', 123.

209 Isto, 127. Vidi isto: Gudelj, *Europska renesansa antičke Pule*, 46.

210 Krizmanić, 'Prostorni razvitak Pule', 127.

reljef Bogorodice zaštitnice. Reljef je kvadratnog oblika, s time da gornja strana je lagano zaobljena. Razlog tome je trag luka koji definira prijašnji oblik portala.

S obzirom da se ne radi o luku, prijašnji portal je mogao imati kompleksniji oblik s elementom kasnogotičkog pseudoportika s lunetom koji bi mogao datirati iz vremena proširenja crkve sredinom 15. stoljeća. Iznad spomenutog luka nalazi se kružni otvor sličan onome crkvi Sv. Franje, iako manjih dimenzija i bez ukrasne rozete. Otvor ima vanjsku kružnicu ukrašenu zupcima te konkavno je uvučen prema prozoru. Nekadašnja je crkva bila viša i bez preslice, što se može zaključiti po razmještaju okruglog prozora bliže portalu.

Slika 29 i 30: reljef Bogorodice zaštitnice (lijevo) i prikaz crkve na veduti pod „E“, detalj (A. de Ville)

Reljef Bogorodice zaštitnice uokviren je zupcima. Bogorodica je okružena profiliranim zrakama sunca koje podsjećaju na motiv školjke. Figura stoji naglašeno uspravno, nabori se od pojasa na niže spuštaju paralelno i ravno u paralelnim razmacima. Tok nabora lomi se prema tlu, tvoreći niz zavojitih oluka u obilju tkanine, što predstavlja element zrele gotike na reljefu.²¹¹ Lice je Bogorodice uokvireno mekim padom nabora, a s kopče na grudima se šire zrakasto nabori koji obuhvaćaju vjernike. Sa svake strane kleče po tri ljudske figure prekrštenih ruku preko prsa. Na reljefu su i dalje prisutni ostaci boja. Bogorodica koja drži u adorantskoj pozi dječji lik uokviren u mandorli u razini prsa u mletačkoj se umjetnosti 13. stoljeća javlja u jednostavnijem obliku Bogorodice koja nosi na grudima dječju glavu.²¹² Takav motiv se pojavljuje stoljeće kasnije u Puli te u Koprju što povezuje skulpturalni inventar tih gradova s mletačkim vladajućim stilom izraza pobožnosti.

²¹¹ Vanda Ekl, 'Motiv Marije zaštitnice u istarskoj plasitici', *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU* god. 11 (1963), br 1-2, 91.

²¹² Isto, 92.

Ovaj se reljef datiralo u skladu s datumom nastanka crkve. Ivan Matejčić zaključio je kako reljef pripada radionici Majstora Dominika, kojeg se povezuje uz skupinu kardinalnih vrlina pulske gradske vijećnice i uz kameno svetohranište iz Raklja s upisanom 1425. godinom. Temeljem datuma upisanog na svetohraništu, ova se skulptura svrstava u drugoj četvrtini 15. stoljeća.²¹³

7.3. Crkva sv. Teodora

Blizu sjeveroistočnih kopnenih gradskih vrata sv. Ivana nalazila se kasnoantička četvrt sv. Teodora. Radilo se zapravo o ženskom benediktinskom samostanu uz koje se nalazilo i groblje. Prema Pietru Kandleru koji opisuje sakralne objekte grada i njihov inventar samostan se nazivao samostanom sv. Lucije. Prema Camillu de Franceschiju sv. Lucijom nazivala se prvobitna crkva cjelokupnog kompleksa no sve su to podaci iz starije literature koje bi valjalo iscrpno provjeriti. U tom se kompleksu u 15. stoljeću gradi crkva sv. Teodora, pretpostavlja se na temeljima kasnoantičke crkve sv. Lucije.²¹⁴ Spominje se kako 1458. godine započinje rekonstrukcija i obnova samostanskog kompleksa sv. Teodora.²¹⁵ Po novovjekovnoj crkvi čitava četvrt dobiva ime.

Čitava četvrt nalazila uz sjeveroistočni ugao gradskih zidina, pored glavnog dekumana, danas Kandlerove ulice. Na tom području nalazile su se antičke građevine, što se dokazalo pronalaskom ostataka antičke vile i amfora koje sežu sve do 1. stoljeća prije Krista.²¹⁶ Cjelokupan kompleks nastaje unutar perimetra antičke insule koja je u svom sastavu sadržavala raskošnu privatnu kuću i javne terme.²¹⁷ Iz srednjovjekovnog benediktinskog kompleksa i crkve sv. Lucije sačuvan je veliki broj fragmenata crkvenog inventara poput pluteja, stupića i kapitela te ostali dijelovi oltarne pregrade. Crkva sv. Lucije bila je

213 Ivan Matejčić, Predrag Marković, Damir Tulić, *Kiparstvo u Istri 2: od 14. Do 18. Stoljeća* (Pula: Istarska Kulturna Agencija: 2017), 36.

214 Vendi Jukić, 'Kameni namještaj crkve sv. Lucije u Puli' *Histria archaeologica*, br. 40 (2009), 80.

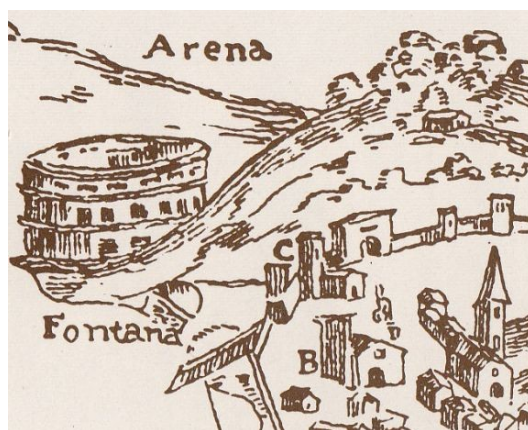
215 Caprin, *Istria nobilissima*, sv. 2, 15.

216 Alka Starac, 'Gradska četvrt sv. Teodora', *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 2 (2005), 236.

217 Starac, 'Gradska četvrt sv. Teodora', 237.

longitudinalna građevina čiji su se temelji na južnoj strani izgradili na temeljima južnog zida rimskih termi.²¹⁸

Novovjekovna crkva sv. Teodora longitudinalnog je oblika poput prethodne crkve. Zbog karakterističnog položaja uz same gradske zidine, zvonik je crkve bio smješten na južnoj strani, a ulaz se nalazio na istoku. Sa zapadne strane crkve naknadno je dodan pomoćni aneks s četiri prostorije. Najveća koncentracija ulomaka crkvenog namještaja pripada ovoj građevini. Crkva je porušena krajem 19. stoljeća kada austrijska uprava odlučuje na mjestu zapuštenog kompleksa sagraditi skladište i vojarnu.²¹⁹

Slika 31: prikaz samostana naslonjenog na zidine, detalj (A. de Ville)

Crkva se prikazuje na veduti Antoineta de Villea pod nazivom *Monache*. Prepoznajemo longitudinalnu građevinu dvoslivna krova s zvonikom, pored gradskih zidina i vrata sv. Ivana. Ova se građevina često prikazivala sa svojim istaknutim zvonikom na vedutama novovjekovnih autorima, ponekad izjednačavajući se s katedralom. U Cassasovoj veduti koja gleda s Orlandovog tornja prema gradu primjećujemo ponovno jednostavan četvrtasti zvonik s biforama na vrhu, pored građevine dvoslivna krova. U drugoj Cassasovoj veduti koja gleda s amfiteatra prema gradu vidimo isti motiv i niz građevina koje su vjerojatno postavljene uz gradski dekuman nadomak vratima sv. Ivana. O samom izgledu građevine nema podataka i možda je crkva iz 15. stoljeća prenosila graditeljske elemente crkve Gospe od Milosrđa.

²¹⁸ Jukić, 'Kameni namještaj crkve sv. Lucije', 83.

²¹⁹ Starac, 'Gradska četvrt sv. Teodora', 236.

7.4. *Katedrala*

Pulska katedrala posvećena Blaženoj Djevici Mariji vuče svoju dataciju iz razdoblja kasne antike. Vrlo se rano, u 4. stoljeću, na tom prostoru gradi dvojna bazilika. Sjeverna je bazilika zadržana i adaptirana kao glavni prostor kulta, dok južna bazilika posvećena sv. Tomi gubi svoju primarnu funkciju i dio nje postaje biskupski dvor. Katedrala je jedna od najdugovječnijih građevina unutar gradske jezgre i prezentira na svojoj vanjštini i unutrašnjosti graditeljske i skulptoralne elemente koji su je oblikovali kroz stoljeća. Kompleks katedrale osim spomenute dvojne bazilike sv. Tome uključivao je baptisterij, zvonik i biskupov dom.

Ranokršćanska faza katedrale ostavila je jak pečat sve do današnjih dana. Bazilikalna gradnja, krov nadstvođen gredama i dvostrešnim krovom te kolonade koje odijeljuju glavni brod od bočnih određuju ritam i tektoniku čitavog prostora. Veliki zahvat obnove katedrale izveo se u 15. i 16. stoljeću.²²⁰ Kapiteli stupova predstavljaju mješovitu zbirku recikliranih antičkih kapitela, kapitela iz 5. i 6. stoljeća te kapitela koji datiraju iz 15. stoljeća. Razlog tome je što je stolna crkva tijekom velike pregradnje iz 15. stoljeća dobila nove kapitele na kojima su postavljeni grbovi obitelji koje su pomogle u financiranju pothvata.²²¹ Kapiteli imaju oblik prevrnutog krnjeg stošca podijeljen na osam polja. Na kapitelima su isklesani stilizirani cvjetovi, dekorativne rozete i životinje. Posebnog su značaja uklesani grbovi obitelji koje su pomogle novčano u obnovi katedrale. Izdvajaju se također uklesani motivi predmeta što označavaju bratovštine: ribari, kovači, zlatari i drvodjelci²²² Od vjerskih motiva izdvajaju se prizori Kristovog Uskrsnuća, Bogorodice s Djetetom, jaganjca Božjeg, a prikazan je i zaštitnik grada Toma Apostol kako nosi mali model grada.²²³

Značajnu ulogu u financiranju obnove katedrale imao je i pulski biskup Altobello Averoldi koji dolazi u grad 1497. godine. Averoldi je obnašao kariku biskupa sve do 1531. godine kada umire. Radi se o pripadniku plemićke obitelji iz Brescije, poznatim naručiteljima umjetnina, koji započinje svoju karijeru kao splitski kanonik, da bi na kraju odigrao važnu ulogu za Pulu kao njen biskup.²²⁴ Pietro Kandler pripisuje biskupu iz Brescije zaslugu za dovršenje velike pregradnje katedrale započete u 15. stoljeću. Glavni je brod djelomično
220 Marija Obad-Vučina, *Katedrala Uznesenja Marijina u Puli*, (Pula: ZN 'Žakan Juri', 2008), 63.

221 Marković, Matejčić, Tulić, *Kiparstvo u Istri 2*, 76.

222 Isto, 76.

223 Marković, Matejčić, Tulić, *Kiparstvo u Istri 2*, 76.

dobio nove kapitule te je podignuta razina svetišta tako da je glavni oltar izdignut za oko dva metra iznad razine broda.²²⁵

Rekonstrukcija katedrale iz sredine 15. stoljeća dovodi zanimljiv fragment u njenom sklopu. Radi se o portalu iz samostana *San Michele sul Monte*, odnosno opatije Sv. Mihovila na brijegu. Građevinu je moguće uočiti na većem broju veduta iz ranog novog vijeka a Kandler u svojem vodiču Pule spominje kako se radi o bizantskoj građevini s još jednim aneksom kasnije datacije. Opatija je očito u 15. stoljeću bila napuštena te nadvratnik i dovratnici njenog portala prenesene su i ugrađene u lođi sakristije koja vodi u katedralu iz južnog pročelja.²²⁶ Stanoviti portal datiran je 1456. godine s prikazom naručitelja, opata Jurja, kako sjedi na tronu. Na dovratnicima i nadvratnicima prikazuju se putti i vegetativni ornamenti koji su izrađeni po uzoru na toskansku renesansu, ali iz lokalne radionice.²²⁷ Renesansne osobine plitkog reljefa atribuirale su se radionici Agostina di Duccia. Samo Štefanac ih atribuirao Donatellovoj radionici u Padovi iz sredine 15. stoljeća. Prema Štefancu, predstavljaju najranije poznate kopije skulptura Donatellove radionice u Padovi.²²⁸

Kasnoantička građevina bilježi manje obnove 1641. godine tijekom biskupovanja Giulia Saracena. U slijedećem stoljeću građevina dobiva raskošno neopladijevsko pročelje čiji utjecaj prima iz San Giorgia Maggiore. Pročelje dobiva efektan prozor u obliku barokne kartuše.²²⁹

224 Jasenka Gudelj, 'Pulski biskup Altobello Averoldi naručitelj umjetničkih djela', *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 41, br.1 (2008), 316.

225 Gudelj, 'Pulski biskup Altobello Averoldi', 321.

226 Obad-Vučina, *Katedrala Uznesenja Marijina*, 100.

227 Pelc, *Renesansa*, 280.

228 Marković, Matejčić, Tulić, *Kiparstvo u Istri 2*, 97.

229 Horvat-Levaj, *Barokna arhitektura*, 341.

8. Zaključak

U ovom se radu nastoji ponuditi pregled arhitekture i urbanizma Pule u razdoblju od 13. do 17. stoljeća. Početna analiza gradskog urbanizma srednjeg vijeka i ranog novog vijeka produbljuje se u slijedećim poglavljima kroz pojedinačnu obradu primjera fortifikacijske, komunalne, stambene i sakralne arhitekture.

Vidljivo je kako se antička podloga grada kroz duga stoljeća srednjeg i ranog novog vijeka tek neznatno mijenjala. Promjene su se u pravilu događale unutar perimetra gradskih zidina također zadanog u antičkom razdoblju. Od 5. stoljeća postupno pratimo degradaciju antičkih javnih prostora iz doba klasične antike. Zatim se unutar grada djelomično gube oblici izvornih antičkih insula ali se zato zadržava veći dio pravaca komunikacija zacrtanih antičkom planimetrijom. Uz stambenu arhitekturu grade se crkve uz koje nastaju novi javni prostori a pokraj njih i groblja.

Tek od polovine 19. stoljeća dolazi do radikalnih promjena na prostoru unutar gradskih zidina i izvan njih. Gradske zidine zamjenjuju nizovi stambenih višekatnica namijenjenim činovništvu austrijske uprave. Izgled srednjovjekovnih gradskih zidina podizanih nad kasnoantičkima moguće je rekonstruirati zahvaljujući arheološkim nalazima i arhitektonskim vedutama, osobito onima iz kasnog 18. i ranog 19. stoljeća, naravno i komparativnom analizom sa sačuvanim istarskim primjerima. Perimetar gradskih zidina neznatno se mijenjao od antičkog razdoblja i zadržao je onu formu koja je bila utvrđena u 5. i 6. stoljeću. Kroz 15. stoljeće mletačke vlasti dodatno utvrđuju zidine i grade nove kule kako bi poboljšali mogućnost obrane grada, Smatra se da je srednjovjekovni kaštel koji je s uzvisine dominirao gradom znatnije obnovljen u razdoblju 13. stoljeća kada ga je u vlasništvo dobila obitelj Castopola. Nakon stoljeća zapuštenosti nova se utvrda gradi u 17. stoljeću izbrisavši trag prethodnom ruševnom zdanju. Na tom mjestu niče moderna utvrda koju je projektirao Antoine de Ville slijedeći kanone gradnje tada modernih europskih fortifikacija.

Gradska vijećnica najveći je spomenik javne arhitekture u gradu, nastao korištenjem struktura forumskih hramova. Gotička palača s kraja 13. stoljeća kao veliko gradilište pogodovala je razvoju lokalne radionice majstora. Polovicom 15. stoljeća na njoj je radio majstor Dominik, najznačajniji pulski kasnogotički kipar. U renesansnoj fazi vijećnica dobiva novo južno pročelje.

Malo je vidljivih fragmenata stambene arhitekture iz obrađenog razdoblja. Izdvaja se nekoliko fragmentarno sačuvanih gotičkih kuća (od kasnog 13. do 15. stoljeća) koje se mogu povezati s drugim urbanim središtima Istre, naravno i utjecajem Venecije ali drugih urbanih središta s područja talijanske strane Jadrana. Kuće iz renesansnog razdoblja (od 15. do 16. stoljeća) povezuju se mjesnim patricijatom poput obitelji Scampicchio koja je odigrala ulogu u širenju novog stila u stambenoj arhitekturi unutar grada.

Među sakralnim zdanjima unutar obrađenog razdoblja ističu se kompleksi franjevačkog samostana i katedrale. Oni prolaze kroz niz pregradnji adekvatnih iznimnoj važnosti koji su imali unutar grada ali i šire kao hodočasnička središta. Obradene su i manje crkve poput one Gospe od Milosrđa i sv. Teodora, koje unatoč kasnijim pregradnjama i rušenjima svjedoče o sakralnoj gradnji iz toga razdoblja.

Ovim se radom pokušao dati doprinos poznavanju arhitektonske baštine Pule kroz sustavnu obradu građevina iz razdoblja koje je ostalo u sjeni arhitekture razdoblja antike, 18. i 19. stoljeća. Vrlo je malo literature s područja povijesti umjetnosti, a i ona koja postoji već je zastarjela. Dio obrađenih građevina danas je moguće upoznati samo kroz pisane i grafičke izvore. Njihovo odsustvo otežava čitanje izgleda, značenja i uloge grada u srednjem i ranijem razdoblju novog vijeka. Identitet grada se u tom razdoblju nije temeljio samo na vojnoj i strateškoj važnosti savršene luke na vrhu istarskog poluotoka nego i na tradiciji biskupskoga, administrativnoga i mjesnoga ekonomskoga središta južne Istre. Pritom su urbanizam i arhitektonsko oblikovanje grada pratili uzlaz i pad gospodarske i demografske snage grada Pule.

9. Popis priloga

- Slika 1, 'Pula, 1. st. pr.n.e. – skica pretpostavljenog izgleda' (po. A. Krizmaniću), u: Attilio Krizmanić, *Komunalna palača – Pula* (Pula: Istarska naklada, 1988), str. 101.
- Slika 2, 'Veduta grada Pule s mora, kraj 15. st.', u: Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, str.74.
- Slika 3, 'Byzantine fortress from water', Charels Louis Clerisseau, 1760., u: Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, str. 77.
- Slika 4, 'Vue générale de Pola, de l'amphithéâtre des deux temles', Louis-François Cassas, u: Joseph Lavallée, *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie, rédigé d'après l'itinéraire de L.F. Cassas par Joseph Lavallée*, dostupno na:http://www.internetculturale.it/opencms/opencms/it/viewItemMag.jsp?id=mag_GEO0018814&mode=all&teca=GeoWeb+-+Marciana [pristupljeno 15. 07. 2017.]
- Slika 5, 'Katastarsko stanje 1820. Godine', u: Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, str. 84.
- Slika 6, 'Tlocrt Pule iz 1881. godine', dostupno na: http://praksa.hr/wp-content/uploads/2014/06/05_1881.jpg [pristupljeno 15. 07. 2017.]
- Slika 7, 'Rimski grad Pola – II stoljeće poslije Krista' (po. A. Krizmaniću), u: Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, str. 114.
- Slika 8, 'Pola', replika Rosacciove vedute Pule, iz Arhiva Centra za povijesna istraživanja u Rovinju.
- Slika 9, 'Pola. Città Episcopale nell'Istria. Dedicata al Reverendisimo Sig. Abbate Gio. Battista Ciurani', iz Arhiva Centra za povijesna istraživanja u Rovinju.
- Slika 10, 'Vue des Anciennes murailles de Pola', iz Arhiva Centra za povijesna istraživanja u Rovinju.
- Slika 11, detalj iz 'Veduta iz 1584 – Angelo degli Oddi', u: Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, str. 116.
- Slika 12, 'Rovigno: Rovine della Torre del Boraso', u: Giuseppe Caprin, *L'Istria Nobilissima*, sv. 1 (Trieste: SAT G. Caprin, 1905), str. 148.
- Slika 13, 'Primjeri stanja zidova utvrde prije i poslije konzervatorsko-restauratorskih radova', u: Josip Višnjić, 'Srednjovjekovna utvrda Possert', *Histria archaeologica*, br. 43 (2012), str. 80.
- Slika 14, 'Komunalna palača iz 13. st.' (po Attiliu Krizmaniću), u: Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, str. 141.
- Slika 15, Grupa skulptura kardinalnih vrlina u ulici Sergijevaca, dostupno na: <http://istralaviorao.hr/img/galerija/29o.jpg> [pristupljeno 15. 07. 2017.]

- Slika 16, 'Komunalna palača iz 16. st.' (po Attiliu Krizmaniću), u: Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, str. 151.
- Slika 17, 'Temples à Pola (Istrie)', iz Arhiva Centra za povijesna istraživanja u Rovinju.
- Slika 18, portal kuće na Forumu, vlastita izrada.
- Slika 19, zazidani prozor kuće na Forumu, vlastita izrada.
- Slika 20, prozor kuće u Šišanu, vlastita izrada.
- Slika 21, baljanska bifora, vlastita izrada.
- Slika 22, trifora kuće Martini, vlastita izrada.
- Slika 23, renesansna kuća na Forumu, vlastita izrada.
- Slika 24, 'Pola: Porta e bifora d'una palazzina', u: Giuseppe Caprin, *L'Istria Nobilissima*, sv. 2 (Trieste: SAT G. Caprin, 1905), str. 148.
- Slika 25, Renesansna kuća u kandlerovoj ulici, dostupno na:
<http://istralaviorao.hr/img/galerija/280.jpg> [pristupljeno 15. 07. 2017.]
- Slika 26, 'Pola: Archivolti di finestra del chiostro di San Francesco', u: Giuseppe Caprin, *L'Istria Nobilissima*, sv. 1 (Trieste: SAT G. Caprin, 1905), str. 273.
- Slika 27, 'Pola: Archivolti di finestra del chiostro di San Francesco', u: Giuseppe Caprin, *L'Istria Nobilissima*, sv. 1 (Trieste: SAT G. Caprin, 1905), str. 273.
- Slika 28, 'Pola', iz Arhiva Centra za povijesna istraživanja u Rovinju.
- Slika 29, Reljef Gospe od Milosrđa na istoimenoj crkvi, dostupno na:
<http://istralaviorao.hr/img/galerija/900.jpg> [pristupljeno 15. 07. 2017.]
- Slika 30, detalj iz 'Veduta grada Pule iz ptičje perspektive s mora, početak 17. stoljeća', (po Anotine de Villeu), u: Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, str. 75.
- Slika 31, detalj iz 'Veduta grada Pule iz ptičje perspektive s mora, početak 17. stoljeća', (po Anotine de Villeu), u: Krizmanić, *Komunalna palača – Pula*, str. 75.

10. Popis literature

1. 'Komunalni pokret' u: *Povijest* 6 ur. Enrico Cravetto, Ivo Goldstein, Piottello: de Agostini, 2007.
2. 'Providur', dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2247> [pristupljeno 15. 07. 2017.]
3. Anton Maračić, Ljudevit, *Pulski sv. Franjo: crkva i samostan sv. Franje u Puli*, Pazin: Josip Turčinović, 2005.
4. *Aspetti storico-urbani nell'Istria Veneta*, ur. Marino Budicin, Trieste: Tipografia Villaggio del Fanciullo, 1998.
5. Bader, Andrej, 'Augustov hram od ranokršćanske crkve do muzeja', *Historia archaeologica*, sv. 45 (2014), str.137-158
6. Benussi, Bernardo, 'Statuto del Comune di Pola', *Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, Poreč: Tipografia Gaetano Coana, 1911.
7. Benussi, Bernardo, *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. Godine*, Pula: Zavičajna naklada 'Žakan Juri', 2002.
8. Bertoša, Miroslav, *Istarsko vrijeme prošlo*, Pula: Glas Istre – Čakavski sabor, 1978.
9. Bertoša, Miroslav, *Istra: Doba Venecije (XVI-XVIII stoljeće)*, Pula: Zavičajna naklada 'Žakan Juri', 1995.
10. Bertoša, Miroslav, 'Tutamen civitatis et provinciae', *Istra, časopis za kulturu*, sv. 119, br. 1, Pula (1991), 26-45.
11. Boerio, Giuseppe, *Dizionario del dialetto veneziano*, dostupno na: <https://archive.org/details/dizionariodeldi00boergoog> [pristupljeno 15. 07. 2017.]
12. Borić, Laris, *Arhitektura i urbanizam grada Cresa od 1450. do 1610. godine*, magistarski rad, Zagreb: 2002.
13. Bradanović, Marijan, *Istra iz putnih mapa Pietra Nobilea* (Zagreb: Ministarstvo kulture, 2013).
14. Bradanović, Marijan, *Istra-Urbana povijesna središta / Urbana zgodovinska središča* (Pula: Istarska županija, 2011).
15. Bradanović, Marijan, 'Prilog poznavanju stambenog graditeljstva 15. i 16. stoljeća na sjevernom Jadranu', *Peristil* br. 56 (2013): 71-80.
16. Bradara, Tatjana, 'Nalazi kasnosrednjovjekovne i reneasne glazirane keramike u Istri (od 14. do 16. stoljeća)', *Historia Archaeologica*, sv. 32 (2001), 31-53
17. Budinis, Cornelio, *Dal Carnaro al Friuli*, Trieste: Casa editrice Parnaso, 1940.
18. Caprin, Giuseppe, *L'Istria nobilissima*, sv. 1. Trieste: SAT G. Caprin, 1905.
19. Caprin, Giuseppe, *L'Istria nobilissima*, sv. 2. Trieste: SAT G. Caprin, 1905.
20. De Franceschi, Camillo, 'Il Comune polese e la Signoria dei Castropola', *Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, Poreč: Tipografia Gaetano Coana, 1903.
21. De Vergottini, Giovanni, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio evo*, Trieste: Casa editrice LINT, 1974.

22. De Ville, Antoine, 'Starina u luci i gradu Puli', prev. Mate Križman, *Istra, časopis za kulturu*, sv. 119, br 1, Pula (1991), 16-25.
23. Demonja, Damir, *Franjevačke crkve na hrvatskoj obali do kraja 16. stoljeća*, Zagreb: Vedis, 2013.
24. Demonja, Damir, 'Prilog proučavanju tipologije franjevačkih crkava u Istri i na otocima kvarnerskog zaljeva', *Histria archaeologica*, sv. 45 (2014), str. 159-200.
25. Ekl, Vanda, 'Motiv Marije zaštitnice u istarskoj plasitici', *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, sv. 11 (1963), br 1-2, 87-93
26. Ferrari, Miranda, Bocchina Antoniazio, Anna, *Case gotico veneziane in Istria*, Trieste: Ed. stab. Nazionale, 1955.
27. Fisković, Igor, *Secundum morem patriae – Identitet crkava propovjedničkih redova u jadranskoj Hrvatskoj*, (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2016).
28. Foscan, Luigi, *I castelli medioevali dell'Istria*, Trieste: Edizioni Italo Svevo, 1992.
29. Franchetti Pardo, Vittorio, *Storia dell'urbanistica*, Bari: Editori Laterza, 1982.
30. Gudelj, Jasenka, 'Gli ambienti della cultura nobiliare in Istria: gli edifici della famiglia Scampicchio', *Atti XXXVI Centro di ricerche storiche di Rovigno*, Trieste: Unione italiana, 2006., 55-117.
31. Gudelj, Jasenka, *Europska renesansa antičke Pule*. Zagreb: Školska knjiga, 2014.
32. Gudelj, Jasenka, 'Pulski biskup Altobello Averoldi naručitelj umjetničkih djela', *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 41, br.1 (2008), 315-339.
33. Gudelj, Jasenka; Borić, Laris, 'Gotičko-renesansna kuća Marcello-Petris u Cresu', *Peristil* br. 45 (2002): 97-106.
34. Horvat-Levaj, Katarina, *Barokna arhitektura*, Zagreb: Naknada Ljevak d.o.o., 2015.
35. Howard, Deborah, *The Architectural History of Venice*, London: Yale University Press, 2002.
36. *Istria nel tempo*, ur. Marino Budicin, Trieste: Tipografia Villaggio del Fanciullo, 2006.
37. Jukić, Vendi, 'Kameni namještaj crkve sv. Lucije u Puli', *Histria archaeologica*, sv. 40 (2009), str 79-114.
38. Kandler, Pietro, *Cenni al forestiero che visita Pola*, Trst: Tipografia del Loyd austriaco, 1845.
39. Kandler, Pietro, 'Il podestà di Pola trasmette al doge Pietro Gradenigo la permissione di diroccare le mura', *Codice diplomatico istriano*, sv. 2.. Mantova: Tipolitografia Galli&C, 2003.
40. Kandler, Pietro, *Notizie storiche di Pola*, Parenzo: Tipografia Gaetano Coana, 1876.
41. Krizmanić, Attilio, *Komunalna palača – Pula*, Pula: Istarska naklada, 1988.
42. Krizmanić, Attilio, 'Prostorni razvitak austrijske Pule', u: *Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti: tri tisuće godina povijesti Pule*, ur. Miroslav Bertoša, Pula: C.A.S.H., 2005, 113-192.
43. Krizmanić, Attilio, *Samostan i crkva sv. Franje Pula*, doktorska disertacija, Pula, 1998.

44. Krnjak, Ondina, 'Nozitie storico-araldiche di Pola', *Atti XXVI Centro di ricerche storiche di Rovigno*, Trieste: 1996., 115-200.
45. Lavedan, Pierre, *Histoire de l'urbanisme*, Paris: Henri Laurens Editeur, 1926.
46. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990.
47. Levak, Maurizio, *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave*, Zagreb: Leykam international d.o.o., 2007.
48. Matejčić, Ivan, 'Gruppo scultoreo gotico a Pola', *Atti VI Centro di ricerche storiche di Rovigno*, Trieste: Unione italiana, 1976., 379-398.
49. Matejčić, Ivan; Marković, Predrag; Ivan; Tulić, Damir, *Kiparstvo u Istri 2: od 14. do 18. stoljeća*, Pula: Istarska Kulturna Agencija. 2017.
50. Matijašić, Robert, *Pietas Iulia*, dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2085> [pristupljeno 15. 07. 2017.]
51. Müller, Werner; Vogel, Gunther, *Atlas arhitekture*, prev. Milan Pelc, Zagreb: Golden Marketing, 2000.
52. Obad-Vučina, Marija, *Katedrala Uznesenja Marijina u Puli*, Pula: ZN 'Žakan Juri', 2007.
53. Pelc, Milan, *Renesansa*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2007.
54. Semi, Francesco, *Capris Iustinopolis. Capodistria la storia, la cultura e l'arte*, Trieste: Edizioni LINT, 1975.
55. Starac, Alka, 'Gradska četvrt sv. Teodora', *Hrvatski arheološki godišnjak*, sv. 2 (2005), str. 235-238.
56. Starec, Roberto, *Pietra su pietra*, Trieste: Collana degli Atti – Centro di ricerche storiche di Rovigno, 2012.
57. Stošić, Josip, 'Kiparska radionica općinske palače u Puli' *Peristil* sv.8-9, br.1 (1966), 25-46.
58. Suić, Mate, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden Marketing, 2003.
59. Višnjić, Josip, 'Srednjovjekovna utvrda Possert', *Histria Archaeologica*, sv. 43 (2012), 67-154
60. Zlatunić, Romuald, 'Zaštitno arheološko istraživanje na području uspona Frana Glavinića i istraženost mreže rimskih ulica Pule', *Histria Archaeologica*, sv. 41 (2010), str 147-162.
61. Žmegač, Andrej, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb: IPU, 2009.